

מוביליות כלכלית של עיירות הפיתוח ב-60 השנים האחרונות

מומי דהן*

תקציר

מחקר זה מגלה שעריירות הפיתוח שיפרו את מצבן הכלכלי-חברתי ביחס לעצמן בעבר (מוביליות מוחלטת) והתפתחו בקצב מהיר יותר לעומת יישובים יהודיים אחרים (מוביליות יחסית) בששת העשורים האחרונים. במהלך התקופה הנחקרת, 1961 עד 2019, המוביליות הכלכלית התבטאה בצמצום הפער בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים לפי כל אחד מחמשת מדדי הפיתוח הכלכלי שנבדקו: גודל האוכלוסייה, גיל חציוני, השכלה, הכנסה לנפש ודירוג יחסי לפי מדד כלכלי-חברתי. גם לאחר התקדמות, קבוצת היישובים המוגדרת "עיירות פיתוח" נמצאת בממוצע מתחת לחציון הדירוג הכלכלי-חברתי. מבחינת המיקום היחסי, רק 3 עיירות פיתוח היו ממוקמות מעל 31 המקומות התחתונים בדירוג הכלכלי בשנת 1961, ומספר זה גדל ל-14 עיירות פיתוח בשנת 2019. המוביליות הכלכלית-חברתית של עיירות הפיתוח לא הייתה אחידה. לצד עיירות הפיתוח שטיפסו מעלה בסולם הדירוג הכלכלי, ישנן מעט עיירות פיתוח שהידרדרו בדירוג הכלכלי-חברתי, עם צניחה חדה במיוחד של יבנאל ובית שמש. הניתוח האמפירי מציג גם מדדים של התכנסות כלכלית מוחלטת ומותנית. נמצא כי השינוי בדירוג החברתי-כלכלי בין 1961 ל-2019 היה משמעותי יותר ביישובים שדורגו נמוך יותר ב-1961. מידת ההתכנסות המותנית הייתה אף חזקה יותר כאשר נלקחו בחשבון ההבדלים במאפייני היישובים. מאמר זה מראה כי שני המדדים הסטנדרטיים של מוביליות והתכנסות, המופיעים בשתי ספרויות נפרדות, למעשה קשורים זה לזה, ומייצגים שני צדדים של אותו מטבע. לפי ההשערה המרכזית כאן, צמצום אי-השוויון הכלכלי-חברתי בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים נעוץ בחינוך ציבורי אוניברסלי חינם ובמערכת בריאות מתקדמת יחסית למדינות המוצא, וכן בדיפוזיה תרבותית בעקבות המפגש עם האוכלוסייה הקולטת.

מבוא

מטרת מחקר זה היא לבחון האם עיירות הפיתוח התפתחו בחלוף שישה עשורים מיום הקמתן. נקודת הפתיחה הכלכלית הנחותה של עיירות הפיתוח הופכת שאלה זו למעניינת במיוחד בשל האתגר הגדול להתגבר עליה. הקמת עיירות הפיתוח הייתה ניצול הזדמנות של קברניטי המדינה באותה עת, שנוצרה בעקבות גלי עלייה גדולים מאסיה ומאפריקה, לבסס ריבונות יהודית ברגליים גם באזורים מרוחקים באמצעות יישובם של העולים. תנאי ההתחלה הנחותים נבעו הן מהרקע ההשכלתי והתעסוקתי של העולים והן מתכנון לקוי בהקמת עיירות פיתוח, שהתבטא בבסיס כלכלי רעוע, ריחוק ממרכזי פעילות כלכלית, הרכב אוכלוסייה בלתי מאוזן של ותיקים ועולים וגודל אוכלוסייה קטן של עיירת פיתוח טיפוסית. עצם המונח "עיירת פיתוח" מרמז על נקודת זינוק נמוכה המחייבת סיוע ממשלתי מפצה שבלעדיו הסיכויים לפיתוח כלכלי-חברתי פוחתים. בשל תלות כלכלית של עולי אסיה-אפריקה יכלו קולטיהם לשלוט יותר במקום היישוב שאליהם נשלחו העולים, ולכן נקודת הזינוק של עיירות הפיתוח הייתה אקסוגנית במידה רבה.

* תודה לכפיר בן, קלוד ברבי, יונתן ברמן, ענת גופן, גלית כהן-בלנקשטיין, ערן פוליצר, דניאל פלזנשטיין וערן רזין על הערותיהם המועילות. אני מודה לאילן פרגמין, ראובן סבטי ואביתר סלע על עזרתם בהכנת המחקר.

מחקר כזה מחייב להגדיר את המונח "עיריית פיתוח". מתברר כי אין הגדרה מוסכמת של עיריית פיתוח אף על פי שמונח זה התנחל בשיח הציבורי לפני עשרות שנים. כבר מראשית הדרך נוצר כאוס כשמשרדי ממשלה שונים השתמשו ברשימה שונה של עיריות פיתוח הזכאיות לסיוע ממשלתי (אפרת, 1987, עמ' 111). לא הייתה הגדרה אחידה גם בקרב חוקרים. שנית, יש להחליט לפי איזה משתנה יש למדוד אם יישוב התפתח כלכלית וחברתית. שלישית, נדרש לקבוע האם למדוד את התפתחות עיריות הפיתוח בין שתי נקודות זמן בהשוואה לעצמן (מוביליות מוחלטת) או באופן יחסי לקבוצת השוואה של יישובים (מוביליות יחסית), ואם כן – מהי קבוצת ההשוואה. מחקר זה מציג ניתוח ארוך טווח על פני שישה עשורים גם כדי לתפוס צעדי מדיניות שמלוא השפעתם מורגש רק לאחר כמה עשורים. הבחירה בתקופה ארוכה תובעת פשרות לגבי המשתנים שלפיהם נמדד פיתוח כלכלי-חברתי, בגלל בעיות זמינות הנתונים.

בהשוואה לאי-השוויון בין אזורים, המחקר על אי-שוויון בין יישובים בישראל גרר עניין רב יותר בקרב חוקרים, ובייחוד מצבן הכלכלי-חברתי של עיריות הפיתוח. עיריות הפיתוח זכו לכיסוי מחקרי רחב ביותר מזוויות שונות, בייחוד בחמשת העשורים הראשונים למדינה. בשני העשורים האחרונים התמתן זרם המחקרים באופן ניכר, אבל עדיין נמשך. העניין המחקרי הרב הוא עדות לעוצמת תשומת הלב הציבורית שמשכו עיריות הפיתוח. המחקר הזה אינו מתיימר לסקור באופן מלא את העבודות הרבות שנערכו לאורך השנים אלא לציין את אלו שבחנו את התפתחותן הכלכלית-חברתית. סקירה מקיפה של מחקרי עיריות פיתוח בארבעת העשורים הראשונים למדינה מופיעה אצל ליפשיץ (1990) ואפרת (1987). בגלל המיקוד של מחקר זה במוביליות כלכלית אתיחס רק למחקרים שבחנו התפתחות כלכלית של עיריות פיתוח על פני זמן. אפרת מציג את המצב החברתי-כלכלי בסוף שנות השבעים ומגיע למסקנות עגומות לגבי הפיתוח הכלכלי-חברתי של עיריות הפיתוח, כפי שניתן ללמוד מהקביעה הבאה: "רובן עומדות היום בסכנה של קיום והמשך התבססות" (עמ' 171). ליפשיץ, שבחן בצורה שיטתית יותר מוביליות כלכלית של עיריות פיתוח לפי משתנים שונים בין 1972 ל-1983, מצא תמונה מורכבת יותר, ובייחוד האיר את השונות הפנימית הרבה מבחינה כלכלית-חברתית בין ערי הפיתוח. עבודתם של יוסטמן וספיבק (2001), המנתחת בכלים מתקדמים יותר מוביליות כלכלית של 100 יישובים, תוך התייחסות ספציפית לעיריות פיתוח, היא הקרובה ביותר למחקר הזה. יוסטמן וספיבק מוצאים מקדם שלילי לעיריות הפיתוח ברגרסיית השינוי בדירוג הכלכלי-חברתי בין 1983 ל-1995, המעיד על הידרדרות במצבן, וזאת לאחר שמתחשבים במאפייני היישובים כמו מחוז גאוגרפי, שיעור עולים ומצב כלכלי-חברתי בשנת המוצא (1983). הממצאים המצביעים על נסיגה בדירוג הכלכלי של תושבי שש עיריות פיתוח בדרום הארץ (ירוחם, דימונה, נתיבות, אופקים, קריית מלאכי ושדרות) מתקבלים גם אם לא מנטרלים את מאפייני היישובים. אולם מחקרם של יוסטמן וספיבק מכסה תקופה קצרה יחסית בין השנים 1983 ל-1995.

חקירת אי-השוויון הכלכלי בין אזורים ובין יישובים הייתה התפתחות טבעית של הספרות האמפירית על צמיחה שבחנה התכנסות כלכלית של מדינות. המחקרים הראשונים, שפרצו את הדרך, מצאו התכנסות כלכלית, המתבטאת בצמיחה מהירה יותר של מדינות עניות בהשוואה למדינות עשירות, אם מתחשבים בהבדלי מאפיינים בין מדינות (Mankiw et al., 1992; Barro and Sala-i-Martin, 1992). במחקר מן הזמן האחרון התברר כי בשנים האחרונות ישנה התכנסות אפילו אם לא מתחשבים בהבדלי המאפיינים (Kremer et al., 2022), אף כי יש חוקרים המטילים ספק בכך בשל התקופה הקצרה שנבחנה (Johnson and Papageorgiou, 2020). גם המחקרים ברמה האזורית מצאו עדויות לכך שאזורים חלשים צמחו בקצב מהיר יותר מאזורים אמידים יותר בארה"ב (Young et al., 2008) ובאירופה (Cartone et al., 2021; Jankiewicz, 2024).

מחקרים על אי-השוויון בין אזורים נעשו גם על בסיס נתונים על ישראל הן על ידי בינשטוק ופלזנשטיין (Beenstock and Felsenstein, 2007), שמצאו התכנסות בשנים 1991–2002 אם מתחשבים בהבדלי כוח הקנייה בין אזורים, והן על ידי פורטנוב וארל (Portnov and Errel, 2004), שלא מצאו דפוס עקבי של צמצום אי-השוויון בין אזורים בתקופה 1948–1995, והמסקנה תלויה במשתנה שלפיו נמדד אי-השוויון. התרומה של המחקר הזה היא קודם כול בהצגת הערכה כללית של פרויקט ישראלי יוצא דופן של הקמת עשרות יישובים בפרק זמן קצר, שסבלו מתנאי פתיחה נחותים במיוחד. בזכות התקופה הארוכה שמחקר זה מכסה ניתן לעקוב אחר השפעתם של תהליכים שמשך הבשלתם ארך עשורים מספר. שנית, מחקר זה מציג, לראשונה, מדידה של התכנסות אתנית (צמצום פירים לפי מוצא) של יישובים, הואיל והגדרת עיירות פיתוח מבוססת כאן על הרכב אוכלוסיית היישוב לפי מוצא. חקירת אי-שוויון בין יישובים מתאימה יותר מאי-שוויון בין אזורים אם המוטיבציה של המחקר נוגעת, בחלקה, לזיקה בין אי-שוויון ללכידות חברתית. קל לשער כי בישראל זהות חברתית לאומית ויישובית על בסיס לאום ומוצא אתני חזקה יותר מזהות חברתית אזונית, אם קיימת כזו. שלישית, מחקר זה מציע הגדרה סגורה לעיירות פיתוח שהיא בעלת היגיון תמתי, שרלוונטית גם היום. הגדרת עיירת פיתוח לפי מוצא אוכלוסיית היישוב בשנת 1961 מנבאת התנהגות פוליטית נוכחית, כמו הצבעה לליכוד ולש"ס. בבחירות שנערכו בנובמבר 2022 קיבלו הליכוד וש"ס 51 אחוזים מקולות הבוחרים בעיירות הפיתוח לפי ההגדרה המוצעת במחקר זה, וזאת לעומת 37 אחוזים מהקולות ביישובים יהודיים אחרים. הפער הדו-ספרתי בין עיירות הפיתוח ליישובים יהודיים אחרים הוא תופעה שנצפתה בכל מערכות הבחירות מאז 1984. יש לציין שפער זה אינו מנטרל מאפיינים אחרים שנמצאו חשופים להצבעה כמו השכלה והכנסה (דהן, 2023).

בסעיף הבא תוצג מסגרת מושגית המהווה השראה לבדיקה האמפירית. בסעיף 3 מתוארת המתודולוגיה למדידת התכנסות מוחלטת ומותנית של עיירות פיתוח, המקובלת בספרות של צמיחה כלכלית של מדינות ויישובים, וחיבורה למדידת מוביליות כלכלית. סעיף 4 מגדיר מהי עיירת פיתוח ומציג את מקורות הנתונים והעיבודים שנדרשו למדידת התכנסות ומוביליות. הממצאים של מחקר זה מופיעים בסעיף 5, והסעיף שלאחריו חותם את המאמר בדיון בממצאים.

2. המסגרת המושגית

המסגרת המושגית שמדריכה את הבדיקה האמפירית באיזו מידה צמצמו עיירות פיתוח את הפער מול יישובים יהודיים אחרים (התכנסות) או התרחקו מהם (התבדרות) היא בהשראת מודל בחירת מקום מגורים של בנאבו (Benabou, 1996). מודל זה מציג את התנאים שמעודדים או מונעים סגרגציה מרחבית של האוכלוסייה לפי רמת ההון האנושי, ולכן מתאים להבנת הגורמים שמשפיעים על מוביליות של יישובים. לפי מודל זה, האינטראקציה בין הרקע ההשכלתי של ההורים לרמת ההון האנושי בסביבת המגורים בתהליך ייצור ההון האנושי של ילדים היא גורם מפתח בעיצוב אי-שוויון מרחבי. המודל של בנאבו מנבא שאינטראקציה חיובית תביא להתבדרות ולהתמדה של אי-שוויון מרחבי אם כוח המשיכה של סביבת מגורים משכילה גדול יותר עבור ילדי משכילים מכפי שהיא עבור ילדי לא-משכילים. אי-השוויון ברמת ההשכלה בדור הילדים צפוי להיות גדול יותר בהשוואה לדור ההורים אם התרומה של סביבה משכילה גדולה יותר לילדי משכילים, הואיל וילדים נהנים לא רק מיתרון הנובע מהרקע משפחתי אלא גם מרמת ההון האנושי בסביבת המגורים דרך מפגשים, חיקוי מודלים לדוגמה, נורמות התנהגות מקומיות ורשת קשרים.

הכוחות שפועלים להתבדרות ולהתמדה מתחזקים בתנאים של חוסר שכלול בשוק ההון במימון רכישת דירה. שכר הדירה המשתמע של "עשירים" (אנשים המממנים את רכישת דירתם ממקורות עצמיים) נמוך

יותר משכר הדירה המשתמע של "עניים" (אנשים שחייבים לממן רכישת דירה בהלוואה) אם שוק ההון אינו משוכלל. כתוצאה מיתרון זה, משכיל זוכה בתחרות על מגורים בסביבה משכילה. הבדלים בעושר הכספי של ההורים הוא כוח נוסף שפועל לסגרגציה, אם הורים בעלי השכלה גבוהה ומשאבים מרובים מייחסים תועלת שולית נמוכה יותר לצריכה בהשוואה לאדם בעל משאבים מוגבלים (אפקט הרכוש). המשמעות היא שהורה משכיל, בהשוואה להורה משכיל פחות, מעריך יותר את איכות ילדיו לעומת צריכה בשל תועלת שולית פוחתת. כתוצאה מהבדל זה, הורה משכיל מוכן לשלם שכר דירה גבוה יותר, בהשוואה להורה משכיל פחות, כדי לאפשר לילדיו ליהנות ממגורים בסביבה משכילה. לבסוף, מיסוי מקומי בתוספת אינטראקציה חיובית בין השכלת הורים לחינוך במימון מקומי יגדיל את הנכונות של הורים משכילים לשלם מיסוי מקומי גבוה יותר באזור מגוריהם, וכך לדחוק את ההורים הבלתי משכילים וילדיהם לאזורים פחות משכילים.

התכנון הכלכלי הלקוי של עיירות הפיתוח בתחילת הדרך הוא גורם נוסף שפעל לחיזוק הכוחות להתבדרות. בניית עיירות הפיתוח ללא תכנון מתאים של מקומות תעסוקה יצר חוסר התאמה בין כישורי התושבים (רקע השכלתי ותעסוקתי) לצורכי המעסיקים בסביבה. רבות מעיירות הפיתוח יועדו להיות מרכז שירותים עבור היישובים הכפריים, ותושביהן אמורים היו להיות עובדי חקלאות ביישובים הכפריים. אבל סיפוק צורכי היישובים הכפריים היה מעט מדי בשביל להחזיק כלכלית את עיירות הפיתוח. יתר על כן, הקיבוצים והמושבים פיתחו מערכת שירותים משלהם גם בגלל תת-פיתוח שירותים ברמה גבוהה בעיירות הפיתוח עקב גודלן הקטן, וכך התכווץ עוד יותר פוטנציאל ההתפתחות הכלכלית. מחקרים הראו שרכישות הקיבוצים בערי הפיתוח הסמוכות היו בהיקף זעיר (כהן, 1967; עמירן ושחר, 1975; קיפניס, 1972). גם התכנון לייעד את תושבי עיירות הפיתוח לעבוד בחקלאות לא תאם את הרקע של התושבים, ועמד בתחילת הדרך בסתירה להתנגדות אידאולוגית של הקיבוצים לעבודה שכירה. נקודת הפתיחה הייתה נחותה גם בגלל הרכב בלתי מאוזן של עולים וותיקים, שהאט את תהליך צמיחת מנהיגות מקומית עם רקע מוניציפלי.

גודל היישוב: רבים מחוקרי עיירות הפיתוח ראו בגודלן הקטן יחסית חסם להתפתחות כלכלית. כך למשל סבר אפרת (1987) כי ריבוי עיירות פיתוח במקום עיר גדולה הייתה שגיאה תכנונית, והוא תלה את הכישלון בהתפתחות הכלכלית של עיירות פיתוח קטנות בגודל האוכלוסייה, ואף נקב במספר הקסם עשרת אלפים תושבים כסף מינימלי להתפתחות כלכלית (עמ' 45). יישוב קטן מדי מגביל פיתוח מגוון שירותים ומגוון תעסוקתי, שהם חלק מביטויי היתרונות לגודל. כך למשל בתחום החינוך, גודל היישוב הוא גורם חשוב עבור אנשים בתחתית הסולם הכלכלי, שסובלים מניידות תחבורתית נמוכה, כי השכלת ילדיהם תלויה בחינוך הניתן במקום. יישוב קטן ומרוחק מתקשה להציע מגוון מסלולי לימוד התואם את כישורי הילדים, ולכן גדלים הסיכויים לחוסר התאמה בין מסלול הלימודים לכישורי הילדים. חשוב לציין כי גודל היישוב הוא פחות רלוונטי אם היישוב מורכב בעיקר ממשפחות אמידות שמתגברות על חסרון הגודל באמצעות שיתוף פעולה אזורי עם יישובים אחרים יחד עם מימון מערך הסעות של ילדיהם לבתי ספר אזוריים.

גודל קטן של יישוב עלול ליצור מעגל אכזר: אוכלוסייה קטנה מדי גוררת כישלון ומושכת פחות אוכלוסייה, וכך היישוב נותר קטן מדי. גל העלייה בתחילת שנות התשעים עזר לשבור את המעגל: הוא העלה את גודל האוכלוסייה בעיירות פיתוח, תרם למימוש יתרונות לגודל באספקת שירותים עירוניים והגדיל את כוח המשיכה גם עבור המגזר העסקי. בגלל הנחיתות הכלכלית שנובעת מגודלן, עיירות הפיתוח אמורות היו ליהנות מהשפעה חיובית דיפרנציאלית של גל העלייה בהשוואה ליישובים יהודיים אחרים.

מיקום פריפריאלי: שילוב מרחק ממרכזי פעילות כלכלית במודל התאורטי שהוצג מחזק את הכוחות להתמדת אי-שוויון מרחבי אם יש רכיב קבוע בעלות הגירה. מרבית עיירות הפיתוח מוקמו הרחק ממרכזי פעילות כלכלית, וחסרון זה חשוב אם עלויות הגירה מיישוב ליישוב הן בחלקן קבועות, ומהוות שיעור נמוך יותר מההכנסה עבור בעלי הכנסה גבוהה. חיזוק לכך ניתן למצוא במחקר של ברוידא ונבון (2007), שהראה

שאוכלוסייה בעלת הכנסה גבוהה נוטה להגר יותר מאוכלוסייה חלשה. הגורמים להתמדה מתגברים אם יש יתרון בייצור או בצריכה (אגלומרציה) להצטופפות אנשים במקום אחד.

חשיבות המיקום יכולה להשתנות על פני זמן, וכך להעצים או להחליש את הכוחות להתמדה. נראה כי בעבר הייתה ההשפעה השלילית של מיקום פריפריאלי חלשה יותר מכפי שהיא היום. פריפריה לא השפיעה בהכרח לרעה על רמת הפיתוח הכלכלי לפי ממצאיו של ליפשיץ (1990). בשנת 1983, מרבית עיירות הפיתוח במרכז כמו בית דגן, כפר יונה, אור יהודה, טירת כרמל, קריית עקרון וראש העין היו מדורגות בתחתית לפי השכלה גבוהה (איור 4.2 בעמ' 48). באופן מפתיע, אחד ההסברים שסיפקו חוקרים לכך היה סמיכות חלק מערי הפיתוח כמו קריית מלאכי, יהוד ומבשרת ציון לערים גדולות, שהיוותה גורם מעכב להתפתחות עיירות הפיתוח. מאוחר יותר הפך המקום של עיירות פיתוח אלה ליתרון, וחלקן הפכו פרברי וילות לאוכלוסייה אמידה מהעיר הגדולה. ייתכן שהדבר קשור לעליית מחירי הדיור.

לצד הכוחות שפועלים להנציה או להחריף את אי-השוויון בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים, ישנם גורמים שפועלים ליצירת מוביליות כלכלית-חברתית. האוכלוסייה של עיירות הפיתוח הייתה מורכבת מעולים חדשים שהגיעו ממדינות פחות מפותחות מבחינה כלכלית בהשוואה לישראל שהם, ועוד יותר ילידיהם, אמורים להיות מושפעים מן המפגש עם מדינה חדשה בעלת אוכלוסייה ומוסדות שונים מארץ המוצא. המעבר למדינה עם שירותי בריאות ברמה מתקדמת יותר, והנטייה הטבעית להתאים דפוסי התנהגות למקובל בחברה הקולטת, דחפו לשינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת, ובראשם צמצום אי-השוויון בגודל המשפחה ובגיל הנישואין. שינויים אלה התרחשו בעוצמה רבה יותר אצל צאצאי דור העולים, ולכן נדרשת תקופה ארוכה יחסית כדי לראות את מלוא השפעתם.

מוסד חשוב נוסף בעל פוטנציאל השפעה על מוביליות כלכלית הוא חינוך ציבורי במימון לאומי פרוגרסיבי, כפי שמנבא המודל של בנאבו (1996). ילדי משפחות עניות הזוכים לחינוך ציבורי בחינם יכולים לצמצם את הפער מול ילדי משפחות אמידות, וכך מתכווץ הפער לעומת דור ההורים. העולים מאסיה ומאפריקה שהגיעו לעיירות הפיתוח היו בעלי השכלה נמוכה, אבל ילידיהם קיבלו חינוך בישראל. מדיניות זו היא בעלת פוטנציאל עבור ילדי העולים שנולדו בישראל, שמתבטאת בזירה הכלכלית רק לאחר עשרות שנים. ילדים שנולדו בשנות השישים פגשו לראשונה את שוק העבודה בשנות השמונים והגיעו לשיא קריירת העבודה בשנות האלפיים, או לאחר מכן. כלומר ניתן להבחין בפירות המדיניות אחרי עשרות שנים, ומכאן היתרון במחקר המתפרס על פני תקופה ארוכה.

בנוסף, ממשלות ישראל לדורותיהן הפעילו מדיניות פיתוח אזורית מפצה, שבחלקה נבעה מהכרה בחטא הקדמון של תיעול עולי אסיה ואפריקה לעיירות הפיתוח. לאורך השנים, השקעות הון זכו למענקים נדיבים אם המפעלים הוקמו בעיירות פיתוח (לפי הגדרה ממשלתית), ניתנו הטבות מס לתושבים והרשויות המקומיות קיבלו מענקים בהתאם לפרופיל הכלכלי-חברתי של התושבים והמיקום הגאוגרפי. צעדי מדיניות אלה נועדו לעודד הישגות תושבים באזורי פיתוח ולעודד הגירת תושבים בעלי השכלה גבוהה ורקע מקצועי משובח מן המרכז אל הפריפריה. פוטנציאלית, התערבות ממשלתית כזו אמורה ליצור מוביליות כלכלית של יישובים, אבל מחקרים שונים הצביעו על אפקטיביות נמוכה של חלק מצעדי המדיניות, ובייחוד של החוק לעידוד השקעות הון, לשיפור מצבן הכלכלי של עיירות הפיתוח (ראו למשל שוורץ, 1986; 1988). בנוסף, החל משנות השמונים מתפתחת תחרות מצד יישובים ביו"ש ועזה שמקבלים סיוע ממשלתי נרחב ותמריצים להגר לאזורים אלה.

הגירת חרדים: בשל הילודה הגבוהה ושיעור ההשתתפות הנמוך של גברים חרדים, כוח המשיכה של יישוב עבור האוכלוסייה החרדית עלול להשפיע על התפתחותו הכלכלית. כוח המשיכה הפוטנציאלי מיוצג כאן על

ידי משקל החרדים בתחילת התקופה הנחקרת. גורם זה הוא חשוב במיוחד לנוכח התרחבות האוכלוסייה החרדית, שהיא אחת התופעות החברתיות המרכזיות בישראל של העשורים האחרונים.

עלייה: הנתח של העולים מברה"מ בנקודת המוצא הוא מוקד משיכה פוטנציאלי לגלי עלייה מאוחרים יותר מחלק זה של העולם, ובייחוד לגל העלייה בתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת, שהגדיל במידה ניכרת את אוכלוסיית ישראל. הבחירה של עולים להגיע ליישוב עשויה להשפיע על קצב התפתחותו הכלכלית. שיעור העולים שהגיעו במצטבר משנת 1990 עד 1995 היה 17% מתושבי עיירות הפיתוח, וזאת לעומת 12% ברשויות מקומיות יהודיות שאינן עיירות פיתוח. ככל שחלף הזמן, חלקם של עולי שנות התשעים בעיירות הפיתוח הלך וירד לעומת התרחבותו בשאר היישובים היהודיים, ובשנים האחרונות הוא השתווה בשתי קבוצות היישובים ועמד על כ-15%.

לסיכום, הכוחות שפועלים להתבדרות אי-השוויון בין יישובים עד שמגיעים לשיווי משקל ואז להתמדתו הם הרקע הכלכלי-חברתי בנקודת המוצא, ובכלל זה גודל היישוב, מיקום היישוב ככל שמשתנה היתרון הכלכלי של הצטופפות (אגלומרציה) והגירת חרדים. מנגד, הגורמים שפועלים בכיוון ההפוך הם המעבר של עולי שנות החמישים והשישים למדינה עם מערכות בריאות וחינוך מתקדמות יותר בהשוואה לארץ המוצא, ומדיניות פיתוח אזורית לטובת הפריפריה.

3. מתודולוגיה

מוביליות מוחלטת של יישובים נמדדת במחקר זה בצורה מקובלת על פי השוואת רמת הפיתוח הכלכלי בשנת 2019 לעומת 1961. יישוב או קבוצת יישובים מוגדרים מוביליים אם המצב הכלכלי בהם היום טוב יותר מזה שהיה בעבר לפי שורה של משתנים המייצגים פיתוח כלכלי. המדידה במחקר הזה מקבילה למדידת מוביליות בין-דורית מוחלטת ברמת היחיד, שמחושבת לפי שיעור הילדים שהכנסתם גבוהה מזו של הוריהם. מדידה כזו ניתן למצוא אצל Chetty et al. (2017). מדידת מוביליות מוחלטת מסוג זה טעונה פחות מבחינה אידאולוגית אם מאמצים את עקרון פארטו. לפי עיקרון זה, עלייה בהכנסה של קבוצה אחת בהינתן ההכנסה של קבוצה אחרת מגדילה את הרווחה החברתית (כל עוד רווחת היחיד אינה תלויה במקומו היחסי בחברה או ברווחתם של אחרים). ישנם מדדים של "מוביליות מוחלטת כלפי מעלה", כמו דירוג ממוצע של ילד שהוריו ממוקמים באחוזון 25, הסיכויים של ילד לטפס לחמישון העליון בהינתן שהוריו היו בחמישון התחתון, או הסיכויים של ילד להיות בבגרותו בעל הכנסה מעל קו העוני אם הוריו היו באחוזון 25 (Chetty et al., 2014). מדדי "מוביליות מוחלטת כלפי מעלה" מנוסחים במונחים של סיכויים הדורשים מספר תצפיות גדול, ולכן מתאימים פחות למחקר על מוביליות של יישובים במדינה אחת.

לצד מדידת מוביליות מוחלטת, יוצגו גם מדדי מוביליות יחסית. מוביליות יחסית היא מושג נורמטיבי בוויכוח הואיל והיא אינה תלויה ברמת ההכנסה אלא בהכנסה היחסית. למשל, מוביליות יחסית גדולה יותר יכולה לנבוע מהידרדרות הכנסתם של חזקים, ולכן תומכי עקרון פארטו נלהבים פחות ממדידה של מוביליות יחסית. כדי לבדוק באיזו מידה המצב הכלכלי הנוכחי של יישוב מושפע מתנאי הפתיחה לפני 60 שנה נאמד המודל הסטטיסטי הבא:

$$(1) R_{it} = a + b R_{i0} + \varepsilon_{it}$$

כאשר R_{it} הוא משתנה תוצאה של יישוב מסוים i בשנה מסוימת t . משתנה התוצאה המרכזי הוא אחוזון הדירוג הכלכלי של היישוב, שמחושב כמיקום בסולם הדירוג הכלכלי מ-1 (הנמוך ביותר) ועד 93 (הגבוה).

ביותר) חלקי המיקום המרבי שהוא 93. האומדן b הוא מדד לאי-מוביליות יחסית, והוא זהה למדד מקובל של מוביליות בין-דורית יחסית ברמת היחיד, הידוע בשם rank-rank slope (Chetty et al., 2014). לצורך השוואה בין אמידות שונות נעשה שימוש בקבוצה קבועה של יישובים לאורך זמן.

מצב הפתיחה של היישוב מיוצג במשוואה (1) על ידי המשתנה R_{i0} שנמדד בתחילת התקופה הנחקרת (1961). המקדם b מודד את מידת אי-המוביליות הכלכלית-חברתית אם האחוזון הכלכלי-חברתי בשנת 1961 מייצג את נקודת המוצא. מדידת אי-מוביליות כלכלית של יישובים בצורה זו מאפשרת להשוות את תוצאות האמידה במחקר זה לאומדני אי-מוביליות ברמת היחיד, שנאמדת במשוואה זהה: $r = a + bp + \varepsilon_{i,t}$, כש- r מייצג אחוזון הכנסה של ילדים בהתפלגות הלאומית ו- p מבטא אחוזון הכנסה של הוריהם בהתפלגות הלאומית.

האומדים b ו- a במשוואה (1) יכולים לשמש גם למדידת "מוביליות מוחלטת כלפי מעלה" באמצעות חישוב דירוג ממוצע של ילד שהוריו ממוקמים באחוזון 25 (Chetty et al., 2014). טכנית, ניתן לחשב "מוביליות מוחלטת כלפי מעלה" לפי הנוסחה $R = a + b * 0.25$ גם עבור יישובים, אבל טווח הטעות של האומדן הוא גדול בשל מספר יישובים קטן (לעומת מספר רב-תצפיות ברמת היחיד).

משוואה (1), המלמדת על דרגת מוביליות יחסית, מודדת למעשה גם את עוצמת התסוגה לממוצע (regression to the mean). ככל שדרגת אי-המוביליות, b , גבוהה יותר – כך פוחתת עוצמת התסוגה לממוצע. אם b שווה אפס צפויה תסוגה מלאה לממוצע, ומיקומו היחסי הנוכחי של יישוב הוא בלתי תלוי במיקום היחסי בעבר. לעומת זאת, אם b שווה אחד – לא תחול שום תסוגה לממוצע, והמיקום היחסי הצפוי של יישוב זה למיקומו בעבר. בקיצור, ניתן ללמוד על עוצמת התסוגה לממוצע ממידת המוביליות היחסית, ומידת המוביליות היחסית מעידה על עוצמת התסוגה לממוצע. באופן מהותי, דרגת התסוגה לממוצע יכולה להעיד על חשיבות מגבלות מבניות שמונעות או מעודדות מוביליות כלכלית, והיא תלויה ביציבות המקדמים ובפערי המקדמים בין יישובים או קבוצות חברתיות. תסוגה מכנית לממוצע, הנובעת מכך שיישובים הנמצאים בצמרת סולם הדירוג היחסי אינם יכולים לעלות מעבר לתקרת האחוזון העליון, ויישובים שממוקמים בתחתית אינם יכולים לרדת מתחת לאחוזון התחתון, מגבירה את חשיבות ההצגה של מדדי מוביליות מוחלטת. מבט משווה של מדדי מוביליות לאורך זמן ולקבוצות השוואה רלוונטיות הוא כלי עזר נוסף כדי לנטרל את החלק המכני של תסוגה לממוצע. בפרק 5 נשווה את הממצאים כאן לתוצאות מחקרים בישראל ומחוץ לה.

המקדם b מודד אי-מוביליות אתנית אם המשתנה הבלתי תלוי הוא משתנה דמי עבור עיירת פיתוח. אמידה זו מספקת תשובה לשאלה האם הקטגוריה "עיירת פיתוח" עדיין רלוונטית היום, וזאת לפי עוצמת הקשר הסטטיסטי בין המצב הכלכלי הנוכחי (המשתנה התלוי) לבין יישוב המוגדר "עיירת פיתוח" (המשתנה הבלתי תלוי). בניתוח האמפירי, נשלים בדיקה זו באמצעות החלפת משתנה דמי לעיירת פיתוח בשיעור המזרחיים, המאפשרת לנצל את השונות האתנית גם בתוך שתי הקבוצות (עיירות פיתוח ושאר היישובים). הזיקה בין דירוג כלכלי היום לתנאי הפתיחה בעבר תיבחן גם על ידי שימוש במדדי פיתוח כלכלי חלופיים כמו גיל חציוני, חציון שנת הלימוד או גודל האוכלוסייה, כפי שנמדדו בשנת 1961.

בספרות של צמיחה כלכלית של מדינות, אזורים ויישובים נהוג לאמוד משוואות התכנסות (או התבדרות) כדי לענות על השאלה באיזו מידה (אם בכלל) הצטמצם הפער הכלכלי בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים

אחרים. כפי שיתברר מייד, יש זיקה הדוקה בין המדידה בספרות על מוביליות בין-דורית למשוואת ההתכנסות בצמיחה כלכלית. משוואת התכנסות מקובלת היא מהסוג הבא:

$$(2.1) \log Y_{it} - \log Y_{i0} = \Delta Y_{it} = A + B \log Y_{i0} + Cx_{it} + e_{it}$$

המשתנה התלוי השכיח בספרות צמיחה הוא הפרש לוג ההכנסה לנפש בין שתי נקודות זמן, והמשתנה המסביר הוא לוג הצמיחה לנפש בנקודת הפתיחה, $\log Y_{i0}$.¹ בספרות של צמיחה כלכלית מקובל להבחין בין התכנסות מותנית, שמתחשבת בהשפעתם של גורמי יסוד, המיוצגים על ידי x_{it} במשוואה 2.1, שיכולים להשפיע על ההכנסה לנפש בשיווי משקל ארוך טווח, לבין התכנסות מוחלטת, שמתעלמת מהם. המקדם B מבטא התכנסות מוחלטת אם הוא שלילי, והתבדרות מוחלטת אם הוא חיובי.

במחקר זה, השינוי באחוזון הכלכלי-חברתי מ-1961 עד 2019 הוא משתנה התוצאה המרכזי. ניתן לכתוב את משוואה 2.1 לאמידת התכנסות מוחלטת במונחים של אחוזון כלכלי-חברתי באופן הבא:

$$(2.2) R_{it} - R_{i0} = \Delta R_{it} = a + (b - 1)R_{i0} + e_{it}$$

R_{it} מסמן את הדירוג של יישוב מסוים במונחי אחוזון כלכלי-חברתי בשנה מסוימת, ו- R_{i0} משקף את הדירוג של אותו יישוב בשנת ההתחלה. ניתן לראות בקלות על ידי העברת R_{i0} מצד שמאל לצד ימין של משוואה 2.2 כי המקדמים a ו-b הם זהים לאלו של משוואה 1. הניסוח של משוואה 2.2 מראה שמקדם התכנסות כלכלית במונחי דירוג (אחוזונים) שווה למקדם אי-מוביליות פחות 1. נשים לב שאם מקדם ההתכנסות, (b-1) במשוואה (2.2), שווה אפס, משתמע מכך כי הדירוג הכלכלי הנוכחי מתואם לחלוטין עם הרמה הכלכלית בנקודת הפתיחה, ומכאן שאי-השוויון בין יישובים מועתק לאורך זמן. במונחי משוואה 1, מקדם אי-המוביליות, b הוא בשיאו ושווה אחד. לעומת זאת, אם מקדם ההתכנסות, (b-1) במשוואה (2.2), שווה מינוס אחד, זה אומר שהדירוג הכלכלי הנוכחי הוא אקראי (ועוד קבוע) ובלתי תלוי במצב הכלכלי בנקודת הפתיחה. במונחי משוואה 1, זהו תיאור של מוביליות מרבית, שלפיו b שווה לאפס, ואין זיקה בין הדירוג הכלכלי הנוכחי לדירוג בעבר. ככל שידוע לי, זהו המחקר הראשון שמראה את החיבור הזה בין הספרות של מוביליות לספרות של צמיחה כלכלית.

ניתן לכתוב את משוואה 2.2 לאמידת התכנסות מותנית במונחים של אחוזון כלכלי-חברתי:

$$(2.3) R_{it} - R_{i0} = \Delta R_{it} = a + (b - 1)R_{i0} + cx_{it} + e_{it}$$

בחלק האמפירי תוצג אמידה של התכנסות מותנית, כשרשימת המשתנים הבלתי תלויים כוללת, בנוסף לדירוג הכלכלי בתחילת התקופה הנחקרת, שורה של מאפיינים של היישוב הכוללת גיוון אתני של הרכב אוכלוסיית היישוב בשנת 1961, כוח המשיכה הפוטנציאלי של היישוב לאוכלוסייה חרדית ולעולים וריחוק מן המרכז. ייתכן, למשל, שקצב ההתכנסות של יישוב היה נראה אחר אלמלא היגרו אליו חרדים.

לצד אמידה מקובלת של התכנסות לפי דירוג כלכלי-חברתי, נאמוד התכנסות כלכלית-אתנית בעזרת משתנה דמי של עיירות הפיתוח (או שיעור מזרחיים בשנת 1961), המחליף את הדירוג הכלכלי בשנת הפתיחה. הואיל ומשתנה דמי לעיירות פיתוח מייצג רמת פיתוח כלכלי נמוכה בנקודת המוצא, מקדם חיובי מבטא התכנסות, ומקדם שלילי משקף התבדרות בין יישובים לאורך זמן.

¹ חישוב קצב ההתכנסות השנתי הוא לפי הנוסחה הבאה: $\beta = -\frac{\log(B+1)}{T}$

כש-B הוא המקדם של לוג ההכנסה לנפש בשנת ההתחלה לפי משוואה 2.1, ו-T הוא מספר השנים בין שנת ההתחלה לשנת הסיום.

4. נתונים

4.1 מקורות הנתונים

מדד חברתי-כלכלי. המחקר יתמקד בחמישה משתנים כדי לשקף ביצועים כלכליים: דירוג חברתי-כלכלי, הכנסה לנפש (או לנפש סטנדרטית), השכלה, גיל חציוני וגודל אוכלוסייה. משתנים אלו נבחרו בהתאם לשני שיקולים. ראשית, נבחרו משתנים המייצגים ישירות את המצב הכלכלי של תושבי היישוב, כמו הכנסה לנפש או דירוג כלכלי. בשנים שבהן אין נתונים זמינים על המצב הכלכלי, נעשה שימוש במשתנים חלופיים כמו גיל חציוני והשכלה, שמתואמים מאוד עם דירוג כלכלי-חברתי, כדי לייצג את המצב הכלכלי.

השיקול השני הוא זמינות נתוני המשתנים הנבחרים לתקופה ארוכה ככל האפשר, ולרשימת יישובים מקיפה ככל האפשר. יש לציין שרק גודל האוכלוסייה והרכבה, שמיוצג על ידי גיל חציוני, נמדדים בצורה אחידה לאורך כל התקופה. לעומת זאת, רמת ההשכלה של תושבי היישוב מיוצגת על ידי חציון שנות הלימוד ב-1961 ואחוז בעלי תואר אקדמי בקבוצת גיל משתנה בשנים שלאחר מכן.

במחקר זה ניתנה עדיפות לדירוג הכלכלי-חברתי כדי ללמוד על ההתפתחות הכלכלית של ערי הפיתוח כי הוא תופס מבט רב-ממדי על פרופיל התושבים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה החלה לפרסם באופן שיטתי דירוג חברתי-כלכלי של יישובים מאז 1983 אבל במרווחים לא קבועים של זמן, וזאת לפי מועד קיום מפקד אוכלוסין (1983, 1995, 2008).² בשנים האחרונות המדד החברתי-כלכלי מפורסם מדי שנתיים, ובעקבות כך המדד זמין לשנים 2013, 2015, 2017 ו-2019, שזו השנה האחרונה הזמינה. יש לציין שרשימת המשתנים שכלולים בדירוג החברתי-כלכלי עברה תמורות לאורך השנים, וגם רשימת היישובים שלגביהם דירוג זה זמין השתנתה והתרחבה לאורך השנים.

כדי להשלים סדרה עיתית לאורך שישה עשורים חושב דירוג חברתי-כלכלי לאוכלוסיית המחקר עבור שנת 1961 כממוצע פשוט של דירוג לפי גיל חציוני ודירוג לפי חציון שנות לימוד. חישוב זה נסמך על המתאם הגבוה בין מאפיינים אלה למדד הכלכלי בשנים מאוחרות יותר. לפי לוח 1, הגיל החציוני ורמת ההשכלה מתואמים עם הדירוג הכלכלי-חברתי בכל חמש נקודות הזמן שנבחנו (1972, 1983, 1995, 2008, 2019).³ נראה כי בעבר הטיב יותר גיל חציוני לייצג את המצב הכלכלי אם לשפוט לפי המתאם הגבוה בין גיל חציוני לדירוג כלכלי בשנת 1983. בשל טעות מדידה אפשרית בהשוואה של המדד הכלכלי של 1961 לשאר השנים נציג את התוצאות גם לתקופות קצרות יותר, וכך נוכל לעמוד על רגישות התוצאות לכך.

האחוזון הכלכלי-חברתי של יישובים חושב מחדש רק עבור אוכלוסיית יישובי המחקר כדי להבטיח שהשינויים במיקום היחסי של עיירות הפיתוח לעומת יישובים יהודיים אחרים לאורך זמן אינם נובעים מתמורות בהתפתחות הכלכלית של יישובים שאינם כלולים באוכלוסיית המחקר, כמו יישובים חרדיים

² מתברר שישנם שני מקורות שונים למדד חברתי-כלכלי לשנת 1983. האחד הוא "אפיון יחידות גיאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה הכלכלית של האוכלוסייה, פרסומי מפקד האוכלוסין והדירוג 1983 מס' 15" (להלן פרסום הלמ"ס 1987), והשני הוא "אפיון הרשויות המקומיות לפי הרמה הכלכלית של האוכלוסייה", שהוציאו במשותף שילה בן טוביה, ילנה דייצ' ויששכר דור (להלן פרסום בן טוביה ועמיתיו, 1988). בפרסום של בן טוביה ועמיתיו נכללים 8 היישובים הבאים שלא כוסו בפרסום הלמ"ס: אריאל, אליכין, יבנאל, גבעת עדה, כפר שמריהו, קצרין, ראש פינה ורמת ישי. בנוסף, פרסום הלמ"ס מדרג את היישובים היהודיים והערביים על אותה סקלה, בעוד שהפרסום של בן טוביה ועמיתיו מדרג רשויות יהודיות בנפרד מרשויות ערביות.

³ יש לציין שבמחקרים קודמים על ערי הפיתוח נעשה שימוש במגוון של מדדי הצלחה כמו גודל האוכלוסייה, הגירה פנימית, משפחות מרובות ילדים, דורשי עבודה, פשיעה, נתמכי סעד, רמת מינוע וצפיפות דיור. ליפשיץ (1990) מוצא מתאם גבוה יחסית בין משתני תוצאה כמו הכנסה, השכלה, רמת מינוע, מאזן הגירה וצפיפות דיור (לוח 7.1 בעמ' 121). ליפשיץ גם מוצא מתאם גבוה במיוחד בין גידול האוכלוסייה לשיעור מאזן ההגירה פנימית, שנע בין 0.75 ל-0.90, ממצא שמאפשר להשתמש בגידול האוכלוסייה כמשתנה תחליפי להגירה פנימית עבור שנים ללא נתונים זמינים. מתאם גבוה בין משתנים נמצא גם בפרסום "פרופיל חברתי של יישובים בישראל" בהוצאת משרד העבודה והרווחה (1978).

ובדואיים. רשימה משתנה של יישובים עלולה לדחוף כלפי מעלה (או מטה) את הדירוג הכלכלי של יישובים רק משום שנוספו לרשימה יישובים המדורגים בתחתית (או בצמרת) הדירוג הכלכלי.

הדירוג הכלכלי עבור 1972 הוא לפי מחקר שפרסם משה אגוזי בשנת 1978, ומבוסס על 15 מאפייני יישובים במפקד 1972, המכסים מצב כלכלי (הכנסה, משלח יד, ענף כלכלי, רמת מינוע, צפיפות דיור), השכלה, דמוגרפיה ועוד. אוכלוסיית היישובים חולקה ל-10 עשירונים שווים, וכל יישוב קיבל ציון סוציאקונומי הנע בין 1 ל-10.⁴ השלמת המידע על הדירוג החברתי-כלכלי לשתי שנות המפקד 1961 ו-1972 מייצרת 6 נקודות זמן שפרוסות על פני שישים שנה: 1961, 1972, 1983, 1995, 2008, 2019.

הכנסה. משתנה כלכלי טבעי נוסף כדי לבחון את ההתפתחות הכלכלית לאורך זמן של ערי הפיתוח בהשוואה ליישובים אחרים הוא רמת ההכנסה לנפש. רמת ההכנסה לנפש (או לנפש סטנדרטית) כלולה במדד החברתי-כלכלי, ולכן זמינה לכל השנים שעבורן פרסמה הלמ"ס מדד חברתי-כלכלי. יש לציין כי במפקד 1961 לא נאספו נתונים על הכנסה. רמת הכנסה לנפש בשנת 1972 נלקחה מעבודתו של אגוזי (1978), שהתבססה על נתוני מפקד 1972. הגדרת ההכנסה, הכלולה במדד הכלכלי, כוללת בעיקר הכנסה מעבודה ומקצבאות, ומשום כך אינה נותנת ביטוי להבדלים הגדולים בהכנסה מהון ובעושר.

גיל חציוני, גודל האוכלוסייה ורמת השכלה. נתוני גיל חציוני וגודל אוכלוסיית היישוב נלקחו מפרסומי המפקדים 1961, 1972 ומפרסומי המדד הכלכלי-חברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. רמת ההשכלה של תושבי היישוב מיוצגת על ידי חציון שנות הלימוד ב-1961, ואחוז בעלי תואר אקדמי מקבוצת גיל משתנה בשנים שלאחר מכן.

שיעור מזרחיים. נתוני הרכב האוכלוסייה לפי יבשת לידה לשנת 1961, שלפיהם חושב שיעור המזרחיים ביישוב, נלקחו מפרסומי המפקד של אותה שנה (פרסום מפקד 1961 מספר 28, לוח 6). כדי לבחון את התפתחות היישובים לפי הרכב האוכלוסייה, מאגר הנתונים כולל את הרכב האוכלוסייה לפי מוצא גם בשאר השנים הנחקרות. שיעור המזרחיים ביישוב חושב על פי חלקם של יוצאי אסיה ואפריקה בקרב ילידי חו"ל בלבד בשנים 1961, 1972, 1983, 1995 ו-2008. הנתונים נלקחו מפרסומי המפקדים. בשנת 2020 חושב שיעור המזרחיים לפי שיעור יוצאי אסיה ואפריקה בקרב ילידי חו"ל וילידי ישראל (שני דורות) לפי נתונים שנמסרו לי מהלמ"ס (אביאל קרנצ'ר).

מרחק ממחוז תל אביב. מדידת דרגת הפריפריאליות של יישוב במחקר זה היא לפי המרחק הקצר ביותר בקילומטרים ממרכז היישוב עד לגבול מחוז תל אביב, במערכת צירי התנועה בכבישים, ונתונים אלה נלקחו ממדד הפריפריה שמפרסמת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בצורה סדירה החל משנת 2015 במרווחים של חמש שנים. לפני כן נעשה פיילוט של מדד הפריפריאליות, והוא פורסם בשנת 2004. המדד האחרון שפורסם מתייחס לשנת 2020. מדד פריפריאליות מבוסס על תאוריה שלפיה דרגת פריפריאליות של יישוב נקבעת לפי המרחק הפיזי מיישובים אחרים כשהוא משוקלל עם גודל האוכלוסייה. כלומר, מרכז אינו מוגדר מראש אלא נקבע לפי ריכוזי אוכלוסייה. המדד בישראל הוא תערובת של מרכז מוגדר מראש, שנמדד לפי המרחק מגבול מחוז תל אביב, ומרכז שנמדד לפי ריכוזי אוכלוסייה. העדפת מדד פריפריאלי לפי מרחק במחקר הזה נועדה לנטרל את השינויים בפריסת האוכלוסייה, שהיא אנדוגנית במהותה.

⁴ מחקר דומה על בסיס נתוני מפקד 1972 לגבי יישובים עירוניים פורסם במאי 1977 (יהושע כהן, מיפוי אזורים חברתיים-כלכליים בישראל: ממדי מצוקה ורווחה). יש לציין כי פרסומי מפקד 1972 של הלמ"ס כוללים מפה המציגה יישובים המסווגים לארבע רמות הכנסה, שכופה שונות מוגבלת שאחד מביטוייה הוא הומוגניות כמעט מוחלטת של עיירות הפיתוח (שנמצאות כולן ברמה 2). לא ניתן לשים על סקלה אחת יישובים יהודיים וערביים, כי הציון חושב בנפרד ליישובים יהודיים וליישובים ערביים. משום כך הדירוג היחסי של יישובים בשנת 1972 מחושב לפי 93 יישובים יהודיים.

אחוז חרדים בשנת 1961. אחוז החרדים ביישוב חושב לפי אחוז הקולות שקיבלה אגודת ישראל במערכת הבחירות לכנסת שהתקיימה ב-1961.

אחוז עולי ברה"מ בשנים 1970–1972. אחוז העולים שהגיעו מברה"מ ליישוב בתחילת שנות השבעים משמש אינדיקטור לכוח המשיכה הפוטנציאלי של היישוב עבור גלי העלייה שנקלטו בישראל לאחר שנות השבעים. אחוז העולים חושב על סמך נתוני מפקד 1972.

4.2 הגדרה של עיר פיתוח

יישוב מוגדר "עיר פיתוח" אם בשנת 1961 שני שלישים או יותר מתושביו שנולדו בחו"ל מקורם באסיה או באפריקה. לפי הגדרה זו, רשימת עיירות הפיתוח כוללת את 31 היישובים הבאים: אופקים, אור יהודה, אור עקיבא, אליכין, אשדוד, אשקלון, בית דגן, בית שאן, בית שמש, בני ע"ש, גן יבנה, דימונה, חצור הגלילית, טבריה, טירת כרמל, יבנאל, יבנה, ירוחם, כפר יונה, מבשרת ציון, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, נתיבות, פרדסיה, קדימה, קריית מלאכי, קריית עקרון, קריית שמונה, ראש העין, שדרות ושלומי (לוח 2).

ההגדרה לפי שני שלישים ויותר מזרחיים מייצרת קבוצה של 31 עיירות פיתוח המהווה שליש מאוכלוסיית המחקר, וקבוצת השוואה בת 62 רשויות מקומיות. הגדרה זו גמישה, כי ניתן לשנות את רשימת עיירות הפיתוח בהתאם למידת ההומוגניות של תושבי היישוב לפי יבשת לידה. מידת ההומוגניות ומספר היישובים בכל קבוצה משתנה עם סף הכניסה לרשימת עיירות הפיתוח. 7 יישובים נושרים (אור עקיבא, אשדוד, בית דגן, טירת כרמל, יבנאל, כפר יונה וקריית שמונה) מרשימת עיירות הפיתוח אם הסף המגדיר עיר פיתוח עולה משני שלישים לשלושה רבעים, ואם הסף עולה ל-80% נופלים עוד 4 יישובים: דימונה, מגדל העמק, טבריה וקדימה (לוח 2). אילו נקבעה הגדרת עיירות הפיתוח לפי השליש העליון של היישובים לפי שיעור מזרחיים (ממוין מהגבוה לנמוך) בשנת 1972 במקום 1961, רשימת עיירות הפיתוח הייתה כוללת את היישובים תל מונד, קריית גת, באר יעקב, יקנעם עילית ויהוד, ולא הייתה כוללת את היישובים פרדסיה, טירת כרמל, יבנאל, מגדל העמק ואשקלון.

היתרון המרכזי של הגדרת עיירות הפיתוח על בסיס הרכב אוכלוסיית היישוב לפי מוצא נעוץ בזיהוי של עיירות פיתוח עם האוכלוסייה המזרחית. הגדרה מבוססת-מוצא של יישובים מייצרת קטגוריה בעלת היגיון תמתי ומאפשרת בחינה של התכנסות כלכלית-חברתית אתנית. רשימת עיירות הפיתוח במחקר זה היא קבועה הואיל וההגדרה מבוססת על הרכב האוכלוסייה בשנת 1961. בחירה זו מסייעת לזהות ביתר קלות את מקורות השינויים על פני זמן.

הקטגוריה "עיירות פיתוח" נולדה בעיקר לצורכי מדיניות, והייתה אמורה ליצור קבוצת מטרה של יישובים הזקוקים לסיוע כלכלי בפיתוחם. הדמיון מבחינה אתנית בין ערי הפיתוח בתחילת הדרך הביא את הממשלה להתייחס אליהן כקבוצה הומוגנית שדורשת מדיניות אחידה, אבל לפי התיאור של נאור (1973) ואפרת (1987), משרדי הממשלה השתמשו ברשימה שונה ומשתנה של עיירות פיתוח. ייתכן שזה נובע משילוב של יעדים שונים והטרוגניות היישובים. בנוסף, בגלל ההטבה הכלכלית לעיר פיתוח, פוליטיקאים פעלו להכניס לרשימה יישובים שעשויים לתרום לבחירתם מחדש גם אם לא עמדו בקריטריונים מקצועיים. הכללת יישובים משיקולים פוליטיים ברשימת עיירות הפיתוח "מזהמת" מבחינה מחקרית את הקטגוריה "עיירות פיתוח", ולא ברור מה היא מייצגת.⁵ ריבוי הגדרות, שלא לומר כאוס, אפיין גם את המחקר על עיירות פיתוח שהגדיר

⁵ בפרסום "פרופיל חברתי של יישובים בישראל" בהוצאת משרד העבודה והרווחה (1978) מופיעה רשימה של 22 יישובים לפי סיווג מידת הסיוע הממשלתי, כפי שקבעה ועדת השרים לענייני עיירות הפיתוח. בקבוצת הסיוע הגבוה (סיווג +) נמצאות: אילת, בית שאן, חצור, ירוחם, מעלות וקריית שמונה; בקבוצת הסיוע הבינוני (סיווג א) נכללו

אותן לפי פרופיל כלכלי-חברתי של התושבים, הרכב המוצא של התושבים, מיקום גאוגרפי, גודל אוכלוסייה (ישובים עירוניים קטנים), שנת הקמה (ישובים עירוניים שהוקמו אחרי קום המדינה) וישובים הזכאים לתמיכה ממשלתית. ההבדל בין רשימות עיירות הפיתוח נבע מהמשקל שניתן לקריטריונים האלה, אבל אין זה ברור מה הגדרות אלה תופסות.⁶

הגדרת עיירות הפיתוח במחקר זה תופסת גם את רמת הפיתוח הכלכלי הנחותה של היישוב בתחילת שנות השישים מבלי שנכללה בהגדרה התייחסות לפיתוח, וזהו יתרון חשוב נוסף. בתחילת שנות השישים היה קשר הדוק בין ארץ מוצאו של אדם למצבו הכלכלי (פטנקין, 1959). הקשר בין הפרופיל הכלכלי-חברתי (רמת השכלה, מספר נפשות, הון התחלתי, קשיי שפה) להרכב התושבים לפי מוצא נמצא גם ברמה אזורית (ליפשיץ, 1984). עדויות נוספות תוצגנה בהמשך לזיקה שבין פיתוח כלכלי לעיירות הפיתוח.

ההגדרה שנבחרה מוסיפה יישובים קטנים שלא נכללו ברשימות המוכרות של עיירות פיתוח כמו אליכין, בני ע"ש, יבנאל, פרדסיה וקדימה. תוספת זו מסייעת להשוות את ההתפתחות הכלכלית ליישובים קטנים אחרים ולעיירות פיתוח גדולות.

4.3 אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר המרכזית תכלול 93 רשויות מקומיות יהודיות שהוקמו לפני 1970, שמהן 31 יישובים מוגדרים כעיירות פיתוח ועוד 62 יישובים יהודיים אחרים.⁷ רשימה קבועה של רשויות מקומיות מבטיחה כי שינויים במידת אי-השוויון בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים אינה "מזוהמת" בשינויים ברשימת היישובים. אוכלוסיית המחקר אינה כוללת 54 מועצות אזוריות, 81 יישובים ערביים ועוד 27 יישובים שהוקמו אחרי 1970.⁸ קבוצת היישובים האחרונה לא נכללה כי לא ניתן להשוות את התפתחותן מאז 1961 (או מ-1972). מספר היישובים בחלק מהעיבודים קטן מ-93 כי אין נתונים במפקד 1961 על כרמיאל, ערד ועומר, שמספר תושביה היה באותה שנה 64 בלבד, או עקב זמינות מוגבלת של המדד החברתי-כלכלי ליישובים מסוימים בשנים אחרות.

אוכלוסיית המחקר כיסתה 83% מ-2.2 מיליון תושבי המדינה בשנת 1961, שמתוכה תושבי עיירות הפיתוח היוו 8% מתושבי המדינה ועוד 75% התגוררו ב-62 הרשויות המקומיות היהודיות האחרות. האוכלוסייה הערבית ביישובים עירוניים לא-מעורבים הייתה כ-10%, ועוד כ-7% התגוררו ביישובים יהודיים כפריים שאוגדו תחת מועצות אזוריות.

אוכלוסיית המחקר כיסתה 70% מ-9 מיליון תושבי המדינה בשנת 2019, שמתוכה תושבי עיירות הפיתוח היוו 12.5% מתושבי המדינה ועוד 57.5% התגוררו ב-62 הרשויות המקומיות היהודיות האחרות. האוכלוסייה שאינה כלולה במחקר מורכבת בשנת 2019 מ-1.3 מיליון תושבים הגרים ביישובים ערביים עירוניים לא-

אופקים, דימונה, טבריה, כרמיאל, נתיבות, ערד, צפת ושדרות; בקבוצה הסיוע הנמוך (סיווג ב) מופיעות בית שמש, יבנה, מגדל העמק, נצרת עילית, עכו, עפולה, קריית גת וקריית מלאכי. יש לציין כי רשימה זו השתנתה לאורך השנים. בגלל השינויים ברשימה לא ניתן לבחון את האפקטיביות של מדיניות הממשלה כי ייתכן שההשפעה הנאמדת משקפת את הבחירה של פוליטיקאים לכלול (או להוציא) יישובים, ולא את השפעת צעדי המדיניות.

⁶ יישובים שהוזכרו בכל רשימות עיירות הפיתוח הם: אופקים, בית שאן, דימונה, חצור, ירוחם, מגדל העמק, מעלות, מצפה רמון, נצרת עילית, נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה ושדרות. לעומת זאת יבנאל, פרדסיה, בני ע"ש ואליכין מוגדרות במחקר זה עיירות פיתוח, והן לא הופיעו באף אחת מהרשימות.

⁷ יש לציין כי נתוני קריית אתא ב-1961 הם לפי כפר אתא, קריית עקרון לפי כפר עקרון והוד השרון הוא ממוצע משוקלל של הדר רמתיים ומגדיאל. עוד נציין שנתוני יישובים שאוחדו הם לפי היישוב הראשון בשנים שקדמו לאיחוד.

⁸ מועצות אזוריות מתוך 54 הנוכחיות היו קיימות ב-1972 תחת אותו שם. חלק גדול משאר 22 המועצות האזוריות קמו לאחר 1972, ומיעוט מהן שינו את שמן. עוד אציין שרשימת היישובים במועצות האזוריות גדלה בכ-300 יישובים בעקבות הקמת יישובים חדשים ושיוך יישובים קיימים למועצות אזוריות. בנוסף, חל שינוי בהרכב היישובים הואיל וחלק שויכו לאורך השנים למועצות אזוריות שונות מאלה שב-1972. 16 מועצות אזוריות שהיו קיימות ב-1972 אינן קיימות עוד (חלקן בגלל שינוי שמן).

מעורבים (14.4%), כמיליון תושבים במועצות האזוריות (10.5%) ועוד כחצי מיליון ברשויות מקומיות יהודיות שהוקמו לאחר 1970 (5%).

4.4 התקופה הנחקרת: 1961 עד 2019

הרוב המכריע של עיירות הפיתוח הוקם בשנות החמישים, ולחלקן לקח זמן עד שהן התגבשו כרשות מקומית נפרדת ועצמאית. סיבה זו, יחד עם מפקד האוכלוסייה בשנת 1961, המציע נתונים מקיפים על יישובים, עמדו מאחורי בחירתה של 1961 כתחילת התקופה הנחקרת. תקופת החקירה מסתיימת בשנת 2019 כי זו השנה האחרונה שלגביה קיים מדד חברתי-כלכלי.

5. ממצאים

5.1 מוביליות מוחלטת ויחסית

לוח 3 מראה מוביליות מוחלטת של עיירות פיתוח לפי שלושה מדדי פיתוח כלכלי-חברתי: גודל האוכלוסייה, גיל חציוני והשכלה. התרחבות האוכלוסייה היא מדד מקובל במדידת התפתחות כלכלית של יישובים כי היא מייצגת "הצבעה ברגליים" (למשל Glaeser et al., 1995). יישובים משגשגים מושכים אליהם תושבים, ואילו יישובים דועכים מבריחים את תושביהם. גודל האוכלוסייה קיבל מעמד בולט כמדד להצלחה גם בקרב חוקרי עיירות פיתוח (למשל אפרת, 1987). לפי מדד זה, הייתה מוביליות מרשימה בעיירות פיתוח כי גודל האוכלוסייה הממוצע בעיירות הפיתוח גדל פי שבעה בין 1961 ל-2019, ועומד היום על יותר מ-36 אלף תושבים בממוצע (לוח 3).

מוביליות מוחלטת של עיירות הפיתוח נרשמה גם לפי גיל חציוני, שגם הוא נחשב מדד פיתוח כלכלי-חברתי. גיל חציוני גבוה פירושו ילודה נמוכה ותוחלת חיים ארוכה, שהם מאפיינים בולטים של חברה מפותחת יותר הן ברמת מדינה והן ברמת אזור או יישוב. הגיל החציוני בעיירות הפיתוח עלה מ-17.7 בשנת 1961 ל-30.7 בשנת 2019 (לוח 3). רמת השכלה, שנמדדת כאן לפי אחוז בעלי תואר אקדמי, היא עוד מדד מובהק של פיתוח כלכלי-חברתי שלפיו נבחנה מוביליות כלכלית. ניתן לראות כי אי-השוויון הצטמצם בין שתי קבוצות יישובים אלה כי חלה עלייה של פי 14 באחוז המשכילים בעיירות הפיתוח, וזאת לעומת עלייה של פי 6 ביישובים יהודיים שאינם עיירות פיתוח, ומכאן שגם לפי מדד זה עיירות הפיתוח רשמו מוביליות מוחלטת. אי-השוויון בהשכלה מצטמצם גם לפי יחס הסיכוי, שהוא מדד שכיח גם במחקרי אי-שוויון בהשכלה (בולטין-צ'אצ'אשווילי ועמיתיו, 2002; איילון, 2008). לעומת זאת אי-השוויון בהשכלה גדל אם הוא נמדד לפי הפרש בנקודות אחוז. לפי דרך מדידה זו, ישנם עדיין חסמים להשכלה גבוהה בעיירות הפיתוח. ואולם מדידה כזו של אי-שוויון אינה שכיחה בשל חוסר רגישותה למצב המוצא, ומתייחסת לאי-השוויון שבין 1% ל-2% כמו לאי-השוויון שבין 99% ל-100%. פערי ההשכלה בין שתי הקבוצות פוחתים באופן דרסטי אפילו אם מודדים אותם לפי מדד הפרש נקודות אחוז של בעלי תעודת בגרות בקרב בני 15 ומעלה (לוח 3). היעדר נתוני הכנסה בשנת 1961 ואינפלציה שהחלה בראשית שנות השבעים הן שתי בעיות המונעות בחינה של מוביליות מוחלטת לפי הכנסה. בגלל האינפלציה הגבוהה שחוותה ישראל, השוואת רמת ההכנסה על פני זמן מעוררת קשיים גם אם מנסים לנטרל את עליית המחירים, כי די בטעויות עיתוי קטנות יחסית לגבי מועד איסוף מידע על ההכנסה כדי לשבש את החישוב. משום כך, שימוש ברמת ההכנסה ייעשה רק כדי לבחון מוביליות יחסית, שמנטרלת באופן מובנה את השינויים האדירים שהיו במחירי המוצרים על פני שישה עשורים.

מחקר זה מוצא כי בעיירות הפיתוח נרשמה גם מוביליות יחסית בתקופה הנחקרת אם מודדים זאת לפי המיקום היחסי בדירוג הכלכלי-חברתי. לוח 3 מציג את האחוזון הממוצע של עיירות הפיתוח לפי דירוג כלכלי-חברתי של קבוצה קבועה של 93 יישובים שנכללו במחקר. ניתן לראות כי עיירות פיתוח דורגו באחוזון כלכלי-חברתי 36 בשנת 2019, שהוא כמעט כפול מזה שנמדד בשנת 1961. מוביליות יחסית של עיירות הפיתוח תועדה גם לפי ארבעה מדדים נוספים: גודל אוכלוסייה יחסי, גיל חציוני יחסי, אחוז בעלי תואר אקדמי ולוג הכנסה בעיירות פיתוח לעומת יישובים יהודיים אחרים (לוח 3). גודל האוכלוסייה בעיירות הפיתוח גדל יחסית ליישובים יהודיים אחרים בין 1961 ל-1972, כמעט לא השתנה בין 1972 ל-1983 אבל מאז 1983 נרשמה עלייה ניכרת בזכות גל העלייה. בשנת 2019 הגודל הממוצע של עיירות פיתוח הוא 43% מגודלו הממוצע של יישוב יהודי אחר (הנכלל באוכלוסיית המחקר), וזאת בהשוואה ל-22% בשנת 1961. היחס בין לוג ההכנסה של עיירות פיתוח ללוג ההכנסה של יישובים יהודיים אחרים הלך וגדל מ-1972 עד 2019, מגמה המלמדת על מוביליות גם לפי מדד מקובל למדידת מוביליות כלכלית (לוח 3). חשוב להעיר כי אי-השוויון הקטן יחסית בהכנסה לנפש בין עיירות הפיתוח לשאר היישובים מוטה כלפי מטה בשל הגדרת הכנסה שכוללת קצבאות ואינה כוללת הכנסות מהון. במבט ממוקד על התקופה האחרונה, הטיפוס של עיירות פיתוח במעלה הסולם הכלכלי ב-25 השנים האחרונות תואם את ממצאי המחקר שמבוססים על משקי בית (דהן, 2013; גורדון ועמיתיו, 2022).

כדי להשלים את התמונה שעולה מהשוואת ממוצעים, יש לציין כי 24 מ-31 עיירות הפיתוח שיפרו את מיקומן היחסי לפי דירוג כלכלי-חברתי בשנת 2019 לעומת 1961, וזאת לצד 7 שירדו בדירוג. זוויית נוספת לראיית המוביליות היחסית של עיירות הפיתוח, שמבליטה את גודל התזוזה במעלה הסולם הכלכלי-חברתי, היא המיקום היחסי שאליו טיפסו כמה עיירות פיתוח מתחתית 31 המקומות בסולם. רק 3 עיירות פיתוח היו ממוקמות מעל 31 המקומות התחתונים בדירוג הכלכלי בשנת 1961, ומספר זה גדל ל-14 עיירות פיתוח בשנת 2019 (לוח 4). 8 עיירות פיתוח מתוכן טיפסו מעל חציון הדירוג הכלכלי, ושתיים מהן הגיעו לשני העשירונים העליונים בשנת 2019. לוחות 5-6 מציגים רשימה שמית של יישובים שטיפסו, ואת אלה שתפסו את מקומם בתחתית, ולוח נספח 1 מראה רשימה מלאה של היישובים ב-31 המקומות הנמוכים ביותר לפי דירוג כלכלי-חברתי בשש נקודות הזמן שנבחנו.

אומנם עיירות פיתוח רשמו מוביליות כלכלית מרשימה כקבוצה, אבל חלקן צנח בדירוג. ממצא זה אינו אמור להפתיע, כי מאפייני עיירות הפיתוח בנקודת הפתיחה ולאחריה מגוונים. עיירות הפיתוח הטרוגניות במאפייניהן הגאוגרפיים, שחלקן מרוחק ממרכזי פעילות כלכלית לצד מעטות יחסית שנמצאות במרכז הארץ. עיירות הפיתוח גם שונות בשנת הייסוד, בגודלן ובהרכב האוכלוסייה בנקודת הפתיחה וקרבה לגבול. הטרוגניות עיירות הפיתוח הושפעה גם מסוג האוכלוסייה שהיגרה ממנה ואליה בעקבות אירועים כמו גל העלייה בתחילת שנות התשעים או התרחבותה של האוכלוסייה החרדית.

איור 1 מציג מגוון של 5 מגמות כלכליות שונות שהתרחשו בעיירות הפיתוח לאורך התקופה הנחקרת. בעיירות הפיתוח ראש העין, פרדסיה, מבשרת ציון, יבנה, גן יבנה ואליכין התרחשה המראה חזקה לאורך סולם הדירוג הכלכלי, בעוד שקבוצה שנייה של עיירות פיתוח (קדימה, כפר יונה, טירת כרמל, בית דגן, אור עקיבא ואור יהודה) נחתה בדירוג טרם שהמריאה. הקבוצה השלישית – שכוללת את שלומי, שדרות, קריית שמונה, קריית עקרון, מעלות ובני ע"ש – טיפסה במתינות כלפי מעלה. ישנן 9 עיירות פיתוח שבהן לא הייתה מוביליות יחסית, והן שמרו בערך על מקומן היחסי בסולם הדירוג הכלכלי. הקבוצה החמישית, המורכבת מארבע עיירות פיתוח – אשדוד, בית שמש, טבריה ויבנאל – הידרדרה בדירוג הכלכלי-חברתי, עם צניחה חדה במיוחד של יבנאל ובית שמש.

לוח 7 מציג אמידה של משוואה (1), כאשר תנאי ההתחלה מיוצגים על ידי משתנים שונים. בעמודה 1 מוצגת רגרסיה עם משתנה מסביר יחיד, שמנסה לענות על השאלה האם הדירוג הכלכלי הנוכחי של יישוב מושפע מהשתייכותו לקבוצת היישובים שהוגדרה עיירות פיתוח, המבוססת על מוצא תושבי היישוב בשנת 1961. ניתן לראות קשר שלילי ומובהק בין מוצא התושבים לפני שישה עשורים למצב הכלכלי הנוכחי, וגודלו של המקדם אינו זניח. הדירוג הכלכלי של עיירת פיתוח בשנת 2019 נמוך ב-21 אחוזונים בממוצע מזה של יישובים יהודיים אחרים. לכאורה יש סתירה בין התיאור בתחילת הסעיף, המראה מוביליות של עיירות הפיתוח, לבין אמידה זו, המרמזת על אי-מוביליות. צירוף ממצאים זה נובע מכך שעיירות פיתוח טיפסו בסולם הדירוג הכלכלי אבל רובן נמצאות עדיין מתחת לחציון האחוזון הכלכלי, ונוכחותן בעשירונים העליונים דלה יחסית. ממצאים דומים מתקבלים באמידת רגרסיה של אחוזון דירוג כלכלי בשנת 2019 עם שיעור מזרחיים כמשתנה מסביר יחיד במקום משתנה דמי לעיירות פיתוח (לוח 7 עמודה 2). בנוסף, המצב הכלכלי הנוכחי נמצא בזיקה חיובית מובהקת למאפייני עבר של תושבי היישוב כמו דירוג כלכלי-חברתי וגיל חציוני, אבל לא נמצא קשר מובהק לחציון שנות לימוד ולגודל אוכלוסייה בנקודת ההתחלה.

עמודה 3 בלוח 7 מציגה אמידה קלאסית של מוביליות יחסית ברמת יישוב המקבילה למוביליות יחסית ברמת היחיד, וידועה בשם שיפוע דירוג-דירוג (rank-rank slope). גודל המקדם של האחוזון הכלכלי-חברתי בשנת 1961 ברגרסיה של האחוזון הכלכלי-חברתי בשנת 2019 עומד על 0.37. מקדם אי-מוביליות ברמת היישוב גבוה יותר מאומדני אי-מוביליות כלכלית בישראל, המבוססים על נתוני הכנסה של הורים וילדיהם, ממצא שמעורר מחשבה. בשנים האחרונות פורסמו מחקרים אחדים בישראל על מידת הזיקה בין הכנסות ילדים להכנסות הוריהם, שכולם מציגים אומדן אי-מוביליות נמוך מזה שנאמד כאן: 0.24 (אלוני וקריל, 2017), 0.25 (הלר, 2020), 0.28 (גורדון ועמיתיו, 2022) ו-0.29 (בץ וקריל, 2022). ניתן לשער כי חלק מהפער מוסבר בהגירה של תושבים ברמה כלכלית גבוהה מעיירות פיתוח ליישובים אחרים, וזאת לצד אגרגציה; כשמודדים מוביליות ברמת היישוב, מוביליות של יחידים שטיפסו כלפי מעלה מתקזזת עם מוביליות הנובעת מיחידים שהידרדרו למטה בסולם היישוב. אולם בירור מקור ההבדלים דורש מחקר נפרד.

הממצא שמקום המגורים (עיירת פיתוח) עדיין רלוונטי לדירוג הכלכלי הנוכחי עולה בקנה אחד עם ממצאים ברמת היחיד שעולים ממחקרים בישראל ובמדינות אחרות. חשיבות מקום המגורים בילדות לבצועים כלכליים בבגרות עולה מהשונוות הרבה במידת המוביליות של היחיד לפי אזור גאוגרפי שתועדה בארה"ב (Chetty et al., 2014; Chetty and Hendren, 2018), קנדה (Corak, 2020), שוודיה (Heidrich, 2017), איטליה (Güell et al., 2018) וישראל (הלר, 2020; בץ וקריל, 2022). על בסיס נתונים ברמת היחיד מצאו בץ וקריל שיחידים שהתגוררו בפריפריה של ישראל רשמו מוביליות מוחלטת כלפי מעלה נמוכה יותר. מעניין שבץ וקריל לא מצאו מתאם בין מוביליות היחיד לרמת סגרגציה לפי מוצא. לעומת זאת, צ'טי ועמיתיו מוצאים מוביליות נמוכה יותר של יחידים שגרו בשכונות סגרגטיביות מבחינה גזעית בארה"ב (Chetty et al., 2014). הממצא במחקר הזה, המבוסס על יישובים, מציג תוצאה הפוכה. עיירות פיתוח, שלפי הגדרה הן סגרגטיביות יותר לפי מוצא, רשמו מוביליות מוחלטת כלפי מעלה גבוהה יותר, וצמצמו את הפער מול יישובים יהודיים אחרים שאינם עיירות פיתוח. המקדם 0.37 ברגרסיית דירוג-דירוג פירושו שהפערים בשנת 2019 בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים הם 37% משהיו בשנת 1961.

איור 2 מציג בצורה ויזואלית את הקשר בין הדירוג היחסי של יישובים ב-1961 על הציר האופקי ואת הדירוג היחסי ב-2019 על הציר האנכי, בדומה לאיור המקובל במחקרי מוביליות ברמת היחיד. אפשר לראות שקו המגמה אינו יוצא מראשית הצירים ושיפועו קטן מ-45 מעלות. איור 2 ממחיש את הזיקה בין מידת מוביליות לתסוגה לממוצע. יישוב שהיה בעבר בחלק התחתון של ההתפלגות צפוי בממוצע לקפוץ בדירוג,

ולחפך לגבי יישוב שהיה בעבר בדירוג גבוה, ועוצמת התסוגה לממוצע קשורה למידת המוביליות. מעניין לציין שמקדם קו המגמה דומה לאומדנים שנמצאו ברמת היחיד בארה"ב שעומדים על 0.34 (Chetty et al., 2014) או 0.35 (Chetty et al., 2020). האזהרה לגבי ההבדל בין מידת מוביליות על בסיס יישובים לבין מדידה על בסיס יחידים תקפה גם להשוואה זו.

5.2 התכנסות מוחלטת ומותנית

לוח 8 מציג אמידה של מקדם התכנסות מוחלטת לפי משוואה 2.2 ושל מקדם התכנסות מותנית לפי משוואה 2.3. מוצגות שתי גרסאות, שהאחת מייצגת רמת פיתוח כלכלי בנקודת הפתיחה בעזרת משתנה דמי לעירית פיתוח (הגדרה מבוססת מוצא בשנת 1961), והאחרת משתמשת באחוזון כלכלי-חברתי לשנת 1961. ניתן לראות כי מקדם ההתכנסות של עירית פיתוח הוא חיובי ומובהק, שמעיד כי הדירוג הכלכלי-חברתי של עיירות פיתוח עלה יותר בהשוואה ליישובים יהודיים אחרים. ההתקדמות הכלכלית של עיירות פיתוח יחסית ליישובים יהודיים אחרים על פני התקופה כולה הוא 27 אחוזונים, אם לשפוט לפי המקדם שעומד על 0.27. קצב ההתכנסות השנתי של עיירות פיתוח עומד על כאחוזון כל שנתיים (27 אחוזונים במשך 58 שנים). מקדם התכנסות מוחלטת הוא שלילי ומובהק אם המצב הכלכלי בנקודת הפתיחה מיוצג על ידי אחוזון כלכלי-חברתי בשנת 1961. מאומדן זה משתמע כי השינוי בדירוג הכלכלי-חברתי של יישובים בין שתי נקודות הזמן היה גדול יותר ביישובים שדורגו נמוך יותר בשנת 1961. כלומר, יישובים שהיו בתחתית הדירוג בנקודת הפתיחה, כמו רבות מעיירות הפיתוח, שיפרו את מצבם היחסי. איור 3 מציג ויזואלית קשר זה בין השינוי באחוזון הכלכלי בין 1961 ל-2019 לאחוזון הכלכלי בשנת 1961. ניתן לראות עלייה בדירוג של יישובים רבים שהיו ממוקמים באחוזון כלכלי-חברתי נמוך, והם מיוצגים באיור על ידי נקודות מעל לציר האופקי. לעומת זאת רואים ירידה בדירוג של יישובים רבים שהיו ממוקמים בתחילת התקופה באחוזון כלכלי-חברתי גבוה, ומיוצגים באיור על ידי נקודות מתחת לציר האופקי.

כפי שתואר בסעיף המתודולוגי, ניתן לחשב את מקדם ההתכנסות המוחלטת גם ללא אמידה אם נקודת הפתיחה של יישוב מיוצגת על ידי אחוזון כלכלי-חברתי. בהתאם, מקדם ההתכנסות הנאמד הוא -0.63 (לוח 8), ולפי משוואה 2.2 הוא שווה למקדם אי-המוביליות פחות אחד (0.37 לפי לוח 7). המוביליות הכלכלית המשתמעת גדולה יותר ככל שמקדם ההתכנסות גדול יותר בערך מוחלט. הדיון בשני אומדנים אלה מאפשר לחבר בין הספרות על מוביליות כלכלית לספרות על התכנסות כלכלית, שכן ניתן לחלץ את קצב ההתכנסות על בסיס אומדן אי-מוביליות, ולהפך. בעוד מקדם ההתכנסות, שמופיע בלוח 8, מציג את חצי הכוס המלאה של מוביליות, מקדם אי-המוביליות, שמופיע בלוח 7, משקף את חצי הכוס הריקה.

אמידת התכנסות מותנית בספרות של צמיחה כלכלית של מדינות נועדה להבחין בין הבדלים הנובעים מפערי מרחק בין נקודת המוצא לשיווי משקל של טווח ארוך (התכנסות מוחלטת) לבין הבדלים המשקפים פערים במאפייני מדינות כמו טיב המוסדות, שמובילים לרמת תוצר שונה בשיווי משקל ארוך טווח. אמידת התכנסות מותנית ברמת יישוב אמורה לנטרל הבדלים במאפיינים היסודיים של יישובים כמו מיקומו במרחב. המיקום הגאוגרפי של יישוב מייצג סוללה של תכונות כמו מרחק מן המרכז, המרחק מיישובים מאוכלסים (עד כמה הוא מבודד), הטופוגרפיה של היישוב, קרבה לחוף ים, קרבה לגבול, אקלים או הימצאות אתרים היסטוריים במקום. שלל תכונות אלה, יחד עם גורמים נוספים כמו מדיניות אזורית, מכתוב את כוח המשיכה הכלכלי, ובעקבות כך את הפוטנציאל הכלכלי ארוך הטווח של היישוב. לצד מרחק מתל אביב, המייצג משתנה יסודי אקסוגני של כוח המשיכה של יישוב, נכללו באמידת התכנסות גם גיוון אתני בנקודת המוצא, אחוז

החרדים בשנת 1961 ואחוז עולי ברה"מ בתחילת שנות השבעים, כדי לתפוס את כוח המשיכה הפוטנציאלי של היישוב להגירת חרדים והגעת עולים.

המקדם הנאמד של התכנסות מותנית הוא גדול יותר (בערך מוחלט) ממקדם התכנסות מוחלטת, ומכאן שחוסר התחשבות בהבדלי המאפיינים בין יישובים ממעיט במידת ההתכנסות והמוביליות הכלכלית של עיירות פיתוח (לוח 8). מקדם ההתכנסות גדל מ-0.63 ל-0.74-, ומכאן שהמוביליות הכלכלית של יישובים בתחתית הדירוג גדולה יותר לאחר שמתחשבים בהבדלי המאפיינים. העלייה במקדם ההתכנסות נובעת כולה מהוספת משתנה הריחוק מהמרכז, וכמעט שאינה מושפעת מהמשתנים שנוספו כמו גיוון אתני, אחוז חרדים ועולים. בלוח 9 ניתן לראות שמקדם ההתכנסות המותנית כאשר מפקחים רק על הריחוק מהמרכז הוא -0.75-, שכמעט זהה למקדם ההתכנסות המותנית כאשר שאר משתני הבקרה נכללים.

מחקר זה מראה עוד כי יישובים סמוכים למרכז טיפסו בסולם הכלכלי-חברתי על חשבון יישובים מרוחקים. כלומר, המחיר למגורים בפריפריה במונחי הדירוג הכלכלי-חברתי גבה לאורך התקופה הנחקרת. הן אחוז החרדים בתחילת התקופה הנחקרת והן אחוז עולי ברה"מ בשנות השבעים, שמייצגים כוח משיכה פוטנציאלי לאוכלוסיית החרדית ולגלי עלייה מאוחרים יותר מברה"מ, אינם מובהקים.

חוסר ההשפעה של משתנה המייצג מוקד משיכה פוטנציאלי למגזר החרדי על השינוי בדירוג הכלכלי של יישובים דורש הסבר על רקע העובדה שיישובים עם אחוז חרדים מעל החציון ירדו 5 אחוזונים בממוצע לעומת עלייה של 6 אחוזונים ביישובים עם אחוז חרדים מתחת החציון בשנת 2019. ייתכן שהתרחבות האוכלוסייה החרדית בששת העשורים האחרונים הייתה כה גדולה שאילצה אותם להגיע ליישובים ללא נוכחות חרדית מוקדמת, כמו ערד ובית שמש.

גם המקדם של עולי ברה"מ בתחילת שנות השבעים, שמייצג את כוח המשיכה הפוטנציאלי של יישוב עבור גלי עלייה מאוחרים יותר מברה"מ, אינו מובהק. תוצאה זו מפתיעה בצל הירידה בדירוג הכלכלי-חברתי שנרשמה בתקופה הנחקרת ביישובים שמאופיינים בשיעור גבוה של עולי שנות התשעים, שהגיעו בעיקר מברה"מ לשעבר.⁹ יישובים עם אחוז עולים מעל החציון ירדו 13 אחוזונים בממוצע, לעומת עלייה של 13 אחוזונים ביישובים עם אחוז עולים מתחת החציון. ההסבר שניתן קודם בנוגע לחרדים תקף כנראה גם לגבי העולים, הואיל וגל העלייה של שנות התשעים, שמהווה יותר מ-15% מהאוכלוסייה הקולטת, היה אפילו גדול יותר מהתרחבות האוכלוסייה החרדית. כלומר, ייתכן שבחירת היישוב מצד העולים הייתה מגוונת ולא התרכזה ביישובים שקלטו עולים מברה"מ בשנות השבעים.

המקדם של גיוון אתני, שנמדד לפי מדד הרפינדל של הרכב האוכלוסייה לפי ארץ לידה בשנת 1961, הוא חסר מובהקות ואינו משפיע על קצב ההתכנסות. תוצאה זו מפתיעה לנוכח התפיסה שהייתה רווחת כאילו התפלגות האוכלוסייה לפי ארצות מוצא היא גורם יסודי המשפיע על ההתפתחות הכלכלית ארוכת הטווח של יישוב. עם זאת, בחינה יסודית של שאלת הקשר בין גיוון אתני לצמיחה כלכלית מחייבת מחקר נפרד, שתבסס על מספר תצפיות רב יותר.

הסימן של מקדמי המרחק, אחוז החרדים ואחוז העולים הוא זהה בין אם נקודת הפתיחה מיוצגת על ידי עיירות פיתוח או על ידי אחוזון כלכלי-חברתי בשנת 1961. הכללת עיירות פיתוח ואחוזון כלכלי-חברתי בשנת 1961 יחד מביאה להיעלמות המובהקות של עיירות פיתוח, אבל יש להיזהר בהסקת מסקנות חדות בשל

⁹ אומנם קליטת עולים דחפה מטה את הדירוג הכלכלי של יישובים עם הגעתם, אבל ככל שהעולים התערו בישראל עלתה רמת השכלתם האפקטיבית, הרלוונטית לשוק העבודה בישראל, ואיתה עלה שכרם (Arellano-Bover and San, 2024). גם המוביליות של ילדי העולים יחסית להוריהם גדולה יותר בהשוואה לוותיקים (גורדון ועמיתיו, 2022). בשל כך, היינו מצפים ליציבות בדירוג הכלכלי-חברתי של יישובים שקלטו יותר עולים. ייתכן שההסבר להשפעה השלילית נעוץ בהגירה פנימית מוגברת של עולים שהצליחו יותר מיישובים חלשים ליישובים חזקים עם נתח קטן של עולים.

המתאם הגבוה בין יישובים המוגדרים עיירות פיתוח לפי הרכב מוצא התושבים בשנת 1961 לבין אחוזן כלכלי-חברתי בשנת 1961 (לוח 8 עמודה 5).

לכאורה, המקדמים שנאמדו בלוח 8 עלולים להעיד על מוביליות גדולה מדי אם ישנה טעות מדידה במשתנה המייצג את תנאי ההתחלה. ואולם חשש זה מופחת לגבי מקדם עיירת פיתוח אם טעות המדידה אינה שיטתית לפי קבוצת יישובים. אין סיבה להניח שטעות המדידה בקבוצת עיירות הפיתוח גדולה יותר יחסית לקבוצת ההשוואה.

הסיכון להטיה עקב טעויות מדידה הוא קטן יותר גם כי הממצאים חוזרים על עצמם בשלל משתנים ואינם תלויים במשתנה בודד. בהקשר זה, יש לציין שהמשתנה המרכזי שמוביליות של יישובים נמדדת על פיו הוא מדד כלכלי-חברתי המורכב מכמה משתנים. שגיאת המדידה של מדד מורכב קטנה יותר משגיאות המדידה של רכיביו אם השגיאות ברכיבים הללו הן בלתי תלויות או בעלות מתאם חלש. שגיאות אקראיות נוטות להתקזז, ושונות השגיאה של מדד מורכב נמוכה יותר מהשונות של כל רכיב בנפרד גם בשל גיוון המקורות שהמשתנים מגיעים מהם.

למרות זאת, תיתכן טעות בהשוואה של דירוג חברתי-כלכלי לשנת 1961, המבוסס על שני משתנים בלבד (ממוצע פשוט של דירוג לפי גיל חציוני ודירוג לפי חציון שנות לימוד) לעומת דירוג כלכלי בשנים שלאחר מכן, שמחושב על בסיס של מספר דו-ספרתי של משתנים. ניתוח מידת המוביליות של עיירות פיתוח בתת-תקופות קצרות יותר מראה שהממצאים נשארים בעינם. למשל, מקדם אי-מוביליות הוא זהה אם שנת ההתחלה היא 1972 במקום 1961 (לוח 9).

לוח 9 מציג את קצב ההתכנסות המוחלטת והמותנית לאחר פיקוח על מיקום היישוב בתת-תקופות של השנים 1961 עד 2019. קצב ההתכנסות הוא יציב יחסית, אבל נראה שהיה מתון יותר בעשור הראשון (1961–1972), האיץ בשנים 1992–1995 והתמתן ביובל האחרון. באופן טבעי, מדידת התכנסות לתקופות קצרות יותר היא "רועשת" יותר, ולכן דרוש קורטוב של זהירות לגבי ההשוואה שהוצגה. ממצא מעניין שעולה מלוח 9 הוא שההתכנסות נמשכה ללא הפסקה לאורך כל התקופה הנחקרת, ומכאן שמחקרים קודמים לא תפסו את מלוא ההשפעה של גורמי היסוד על מוביליות כלכלית-חברתית.

הממצאים לגבי התכנסות בשנים 1961–1983 נראים כסותרים את המסקנות העגמומיות של אפרת (1987) או את ממצאיו המעורבים של ליפשיץ שהוזכרו במבוא; אולם מבט על הנתונים שמופיעים בפרסומים אלה היה יכול להביא למסקנה שהייתה התכנסות. ניתן לראות במחקרים אלה שיפור ניכר ברמת המינוע, רמת ההשכלה וירידה דרסטית בשיעור הנתמכים ובצפיפות הדיור בעיירות הפיתוח. ייתכן שהיא נראתה לחוקרים אלה בזמנם איטית מדי, מתונה מדי או חלקית מדי. יש לציין שיוסטמן וספיבק (2001) מראים כי הייתה התכנסות בשנים 1983 עד 1995, וממצא זה עולה בקנה אחד עם התוצאות בלוח 9. בניגוד למחקר הזה, יוסטמן וספיבק מצאו נסיגה כלכלית של עיירות הפיתוח אם מפקחים על אחוזן כלכלי בתחילת התקופה. ניתוח הנתונים של יוסטמן וספיבק שערכתי מלמד כי הפער בממצאים נעוץ בהגדרת עיירות פיתוח. לפי יוסטמן וספיבק, עיירת פיתוח הוגדרה לפי רשימת היישובים שקיבלו הטבות במסגרת החוק לעידוד השקעות הון. הגדרה זו סובלת מבעיית סלקציה, כי רשימה זו השתנתה בהתאם למצב הכלכלי. יישובים שטיפסו בסולם הכלכלי יצאו מהרשימה, ולהפך. לעומת זאת ההגדרה במחקר זה היא קבועה לפי הרכב האוכלוסייה בשנת 1961.

הממצאים המרכזיים נשארים ללא שינוי אם מחליפים את המשתנה עיירות פיתוח בשיעור המזרחיים, באמידת משוואה (2.3), שזו מעין הגדרה רציפה של עיירות פיתוח. המקדם של אחוז מזרחיים הוא חיובי ועומד על 0.62, ופירושו שיישובים עם שיעור מזרחיים גבוה רשמו שיפור גדול יותר בדירוג הכלכלי (לוח 10). מקדם זה גדול יותר כשמנטרלים את ההבדלים במיקום הגאוגרפי. המקדם של שיעור מזרחיים הופך סימן,

אבל הוא מובהק גבולית באמידת התכנסות מותנית המשלבת יחד שיעור מזרחיים ואחוזון כלכלי-חברתי בשנת 1961 (לוח 10 עמודה 5). יש לציין שהמתאם בין שיעור מזרחיים לאחוזון כלכלי-חברתי בשנת 1961 הוא גבוה למדי ועומד על -0.94 , ולכן יש להתייחס בזהירות הנדרשת גם למקדמים הנאמדים של אחוזון כלכלי ושיעור מזרחיים.

מקדם ההתכנסות המוחלטת הנאמד נשאר בגודל דומה אם הגדרת עיירת פיתוח משתנה כך שסף הכניסה לרשימת עיירות הפיתוח עולה לשלושה רבעים מתושבי היישוב שנולדו בחו"ל מקורם באסיה ובאפריקה, או אם עיירת פיתוח מוגדרת לפי סף של שני שלישים מתושבי היישוב שנולדו בחו"ל מקורם באסיה ובאפריקה בשנת 1972, או כשמוציאים בכל פעם יישוב אחר (ניתן לקבל עיבודים אלה מן המחבר).

אמידת ההתכנסות המוחלטת והמותנית נעשתה גם על בסיס לוג ההכנסה (במקום המדד הכלכלי-חברתי) אבל לתקופה קצרה יותר שמכסה את השנים 1972 עד 2019 בגלל היעדר נתוני הכנסה לשנת 1961. התמונה שעולה ממקדמי ההתכנסות המוחלטת והמותנית דומה למדי לאמידה המבוססת על אחוזון דירוג כלכלי, המלמדת אף היא על מוביליות כלכלית של עיירות הפיתוח (לוח 11). אמידה זו מאפשרת להשוות את קצב ההתכנסות השנתי, שעולה ממחקר זה, לאומדנים שנמצאו במחקרים על מדינות ואזורים בתוך מדינות. קצב ההתכנסות השנתי עומד על 2% לפי מקדם התכנסות מוחלטת (לוח 11 עמודה 3) ועל 2.7% לפי מקדם התכנסות מותנית (לוח 11 עמודה 4).

קצב ההתכנסות המוחלטת הנאמד כאן גבוה בהשוואה למחקרים מוקדמים על התכנסות בין מדינות כי לא הייתה התכנסות מוחלטת על פני מדינות (Barro, 1991; Pritchett, 1997). במחקר עדכני (Kremer et al., 2022) התברר שקצב ההתכנסות המוחלטת אינו אפס אלא גבוה יותר, אבל הוא עדיין נמוך יותר מ-2% שנמצא במחקר הזה. גם אומדן ההתכנסות המותנית שעולה מהמחקר הזה (2.7%) גבוה יותר משיעור ההתכנסות המותנית של 2% שנמצא פעם אחר פעם במחקר בין מדינות ובתוך מדינה ("מדינות" בתוך ארה"ב) שזכה לכינוי "חוק הברזל" (Barro, 2012). במחקרים שפורסמו לאחרונה, ההתכנסות המותנית נעה בין 1.5% ל-2.5% (Cartone et al., 2021; Jankiewicz, 2024).

לוח 12 בוחן אם קצב ההתכנסות היה שונה בין קבוצות יישובים לפי מיקום גאוגרפי ולפי צורת יישוב (עיירות פיתוח מול השאר). לא נמצא הבדל סטטיסטי מובהק בקצב ההתכנסות בין יישובים במרכז ליישובים פריפריאליים לפי מקדם האינטראקציה בין מיקום גאוגרפי ואחוזון כלכלי בשנת 1961. לוח 12 מראה שוב שיישובים בפריפריה נסוגו לאחר בתקופה הנחקרת אבל ללא תלות במיקומם בסולם הכלכלי בשנת 1961. מקדם האינטראקציה בין אחוזון כלכלי לעיר פיתוח הוא חיובי ומלמד על התכנסות מהירה יותר של עיירות פיתוח, אבל המקדם אינו מובהק.

השערה נוספת שנבדקה היא שהקמת בית ספר תיכון בתחומי יישוב בשלב מוקדם, כאינדיקטור לזמינות מערכת חינוך מתקדמת יותר, השפיעה לטובה על התפתחותו הכלכלית-חברתית בשנים שלאחר מכן (לא מדווחת כאן מטעמי חיסכון). לא נמצא קשר בין שנת פתיחת בית ספר תיכון לשינוי בדירוג הכלכלי-חברתי בתקופה הנחקרת. ייתכן שקיומו של בית ספר תיכון בשנות השישים אינו מטיב לתפוס גישה למערכת חינוך מתקדמת ביישוב בשל הנגישות לבתי ספר שמחוץ ליישוב. כך, למשל, ביישובים אזור וסביון אין עד היום בית ספר תיכון ביישוב, וניתן לשער שמערכת החינוך זמינה לילדי יישובים אלה. יש עוד 13 יישובים מאוכלוסיית המחקר שאין גם היום בית ספר תיכון בתחומם.

6. סיכום ודיון בממצאים

מחקר זה מוצא כי עיירות פיתוח רשמו מוביליות כלכלית-חברתית מובהקת בששת העשורים האחרונים. מוביליות מוחלטת של עיירות פיתוח נמצאה לפי שלושה מדדי פיתוח כלכלי-חברתי. גודל האוכלוסייה של עיירת פיתוח גדול יותר היום בהשוואה לתחילת שנות השישים, הגיל החציוני גבוה יותר באופן ניכר לעומת העבר, וכך גם אחוז המשכילים. מחקר זה מגלה גם מוביליות יחסית של עיירות פיתוח לפי מדד כלכלי-חברתי. עיירות הפיתוח דורגו בשנת 2019 באחוזון כלכלי-חברתי גבוה פי שניים כמעט מזה שנמדד בשנת 1961, וזאת במקביל לירידה באחוזון הכלכלי-חברתי של יישובים יהודיים אחרים. גם לאחר התקדמות מרשימה, קבוצת היישובים המוגדרת "עיירות פיתוח" נמצאת במוצע באחוזון כלכלי-חברתי 36, שהוא מתחת לחציון הדירוג הכלכלי-חברתי.

מוביליות יחסית של עיירות הפיתוח תועדה גם לפי ארבעה מדדים נוספים: גודל אוכלוסייה יחסי, גיל חציוני יחסי, אחוז בעלי תואר אקדמי והכנסה יחסית, שהיא מדד מוביל לפיתוח כלכלי. ההכנסה היחסית של עיירות פיתוח גדלה בהשוואה ליישובים יהודיים אחרים בשנים 1972 עד 2019 (לא נאספו נתוני הכנסה במפקד 1961). גודל האוכלוסייה בעיירות הפיתוח גדל יחסית ליישובים יהודיים אחרים. בשנת 2019, הגודל הממוצע של עיירת פיתוח היה 43% מגודלו הממוצע של יישוב יהודי אחר, וזאת בהשוואה ל-22% בשנת 1961.

המוביליות הכלכלית-חברתית של עיירות הפיתוח לא הייתה אחידה. יש עיירות פיתוח שנרשמה בהן המראה חזקה לאורך סולם הדירוג הכלכלי (ראש העין, פרדסיה, מבשרת ציון, יבנה, גן יבנה ואליכין), עיירות פיתוח שהמריאו אחרי נחיתה זמנית (קדימה, כפר יונה, טירת כרמל, בית דגן, אור עקיבא ואור יהודה) או שטיפסו במתינות כלפי מעלה (שלומי, שדרות, קריית שמונה, קריית עקרון, מעלות ובני ע"ש). הדירוג הכלכלי-חברתי של עיירות פיתוח קרובות למרכז השתפר יותר מזה של עיירות פיתוח מרוחקות, אולם ההשפעה החיובית של קרבה למרכז נמצאה גם לגבי יישובים יהודיים אחרים. תופעה זו קשורה, ככל הנראה, להגירה של תושבים משפרי דיור מהמעמד הבינוני הגבוה ליישובים במעגל הגאוגרפי השני והשלישי של גוש דן, שהתחזקה בעקבות עליית מחירי הדיור. תשע עיירות פיתוח שמרו על מקומן היחסי בסולם הדירוג הכלכלי, וזאת לעומת ארבע עיירות פיתוח (אשדוד, בית שמש, טבריה ויבנאל) שהידרדרו בדירוג הכלכלי-חברתי, עם צניחה חדה במיוחד של יבנאל ובית שמש.

כמו כל מדד יחסי, מוביליות יחסית עשויה לנבוע מהידרדרות של יישובים בקבוצת ההשוואה. התרחבות האוכלוסייה החרדית ושינוי פניה מבחינת גודל המשפחה והשתתפות בשוק העבודה משקף תהליך מרכזי בחברה ובכלכלה הישראלית. תהליך זה הביא להידרדרות כלכלית של יישובים עם משקל גדול של אוכלוסייה חרדית. רכסים, בני ברק, צפת, ירושלים וערד תפסו את מקומן של עיירות פיתוח עמוק בתחתית הדירוג הכלכלי-חברתי. גם יישובים יהודיים עם אוכלוסייה ערבית גדולה (רבע או יותר) שהתרחבה כמו רמלה, לוד, עכו, ירושלים ונוף הגליל צנחו בדירוג, ותפסו את מקומן של עיירות הפיתוח בקצה התחתון של הסולם הכלכלי-חברתי.

המוביליות הכלכלית כלפי מעלה של עיירות הפיתוח היא מרשימה כי התרחשה למרות נחיתות ניכרת בנקודת הפתיחה, קליטה עודפת של חרדים, הגירה (חלקית) של תושבים משכילים מעיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים והתרחבות עליית אי-השוויון הכלכלי בין מרכז לפרפריה ובין משקי בית (דהן, 2020). מה מסביר את ההתפתחות הכלכלית-חברתית של עיירות הפיתוח בששת העשורים האחרונים? שאלה זו קוראת למחקר עתידי שיצליח לזהות מאפיין מסוים שהשתנה באופן אקראי כדי לבסס קשר סיבתי. עד אז, אציע השערות אחדות בליווי אינדיקציות תומכות או סותרות.

ההשערה המרכזית כאן מייחסת לחינוך ציבורי אוניברסלי חינוך ומערכת בריאות מתקדמת יחסית למדינות המוצא את הסיבה לצמצום אי-השוויון הכלכלי-חברתי בין עיירות פיתוח ליישובים יהודיים אחרים.

ילדי העולים מארצות אסיה ואפריקה, שנקלטו במערכת החינוך הישראלית, זכו לרכוש השכלה גבוהה יותר מזו של הוריהם שהגיעו עם רמת השכלה נמוכה, וכך התכווץ הפער בין עיירות הפיתוח ליישובים יהודיים אחרים.

הזמינות של מערכת חינוך יסודי ותיכוני הייתה בעלת השפעה פוטנציאלית גדולה יותר להעלאת רמת ההשכלה של ילדי העולים מאסיה ומאפריקה לעומת הוריהם שהגיעו לישראל עם השכלה נמוכה יותר בהשוואה להורי ילדי עולים מאירופה ומאמריקה. לפי השנתון הסטטיסטי של 1958 (לוח 28), כ-23 אחוזים מעולי אירופה אמריקה סיימו חינוך על-יסודי או גבוה, וזאת לעומת 8.5 אחוזים בלבד בקרב העולים החדשים מאסיה ומאפריקה. ההבדלים שנרשמו בקרב ותיקים שנולדו בארץ או הגיעו עד 1947 היו אפילו גדולים יותר. בשנת 1980, שיעור אלו שלא למדו כמעט נעלם בקרב ילידי ישראל שהוריהם נולדו באסיה ובאפריקה (חצי אחוז), וזאת לעומת קרוב לחמישית מילידי אסיה ואפריקה. בעקבות כך פחתו פערי החינוך באופן חד. שיעור אלו שלא למדו בקרב ילידי אסיה ואפריקה היה פי 10 מזה של ילידי אירופה ואמריקה, ויחס זה ירד לפי 2.5 בקרב ילידי ישראל (למ"ס שנתון סטטיסטי 1980 לוח כב/3).

בהתאם להשערה בעניין ההשפעה המטיבה של מערכת החינוך הישראלית על מוביליות יש לצפות שמידת צמצום אי-השוויון בהשכלה בקרב ילדי עולים בהשוואה לאי-השוויון אצל הוריהם הוא גדול ככל שאי-השוויון בדור ההורים גדול יותר. סקר ההשכלה שנערך בשנת 1961 מספק אינדיקציה בכיוון. חציון שנות הלימוד של ילדות אסיה ואפריקה שעלו לישראל (לפני 1947) בגיל 30 ומעלה היה פחות משנת לימוד אחת, וזאת בהשוואה לקבוצה המקבילה של ילדות מערב אירופה ואמריקה, שעמד על כ-10 שנות לימוד. הפער בין שתי קבוצות המוצא צנח מ-9 ל-4 שנות לימוד בקרב נשים שעלו לישראל עד גיל ארבע (מפקד 1961, פרסום 30 לוח 20). כלומר, הפער אצל נשים שקיבלו חינוך בישראל היה קטן יותר.

ילדי העולים סיימו את לימודיהם בשנות השמונים, ולכן ניתן היה לראות את ההשפעה המלאה של רכישת השכלה על ההשתכרות לאחר עשורים מספר. מלוא ההשפעה של רמת ההשכלה באה לידי מימוש בקריירת העבודה רק עשרים או שלושים שנה לאחר מכן. כלומר, נדרש היה לחכות שישה עשורים כדי לגלות את מלוא ההשפעה המצטברת של רכישת השכלה.

לצד ההשפעה של רכישת השכלה פעלה גם השפעת המפגש של העולים עם מערכת הבריאות המתקדמת של ישראל לעומת מדינות המוצא. תמותת התינוקות הנמוכה בישראל בהשוואה למדינות המוצא צמצמה את גודל המשפחה, ולכן יש השפעה פוטנציאלית ישירה (עלייה בהכנסה לנפש עבור הכנסה קבועה) ועקיפה דרך השפעתה על השתתפות נשים בשוק העבודה. בשנים הראשונות למדינה נרשמו הבדלים גדולים בשיעור הילודה בין אימהות שנולדו באסיה או באפריקה לבין אימהות שנולדו באירופה או באמריקה. שיעור הפרייה הכולל של אימהות שמוצאן אסיה או אפריקה ירד בתלילות מ-6.3 בשנת 1951 ל-3.0 בשנת 1980. תוך פרק זמן קצר יחסית כמעט נעלם פער גדול בשיעור הפרייה הכולל בין שתי קבוצות המוצא מ-3.1 ילדים בשנת 1951 ל-0.3 ילדים בשנת 1980 (למ"ס, שנתון סטטיסטי 1981). התפתחות זו מתיישבת עם ההשערה המייחסת למערכת הבריאות ולדיפוזיה תרבותית את צמצום הפער הכלכלי בין עיירות הפיתוח לשאר היישובים, הואיל וסגירת ההבדלים במספר הילדים למשפחה מובילה, בין השאר, לצמצום בפער ההכנסה לנפש. גם צמצום הפערים הגדולים שהיו בגיל הנישואים בין שתי קבוצות המוצא (Peres and Katz, 1981), התורמים לצמצום פערי השתתפות נשים בשוק העבודה לפי מוצא, עולה בקנה אחד עם השערה זו.

קל לשער שההחלטה על גודל המשפחה, גיל הנישואין והשתתפות נשים בשוק העבודה הושפעה גם מדיפוזיה תרבותית טבעית. הדיפוזיה התרבותית התבטאה גם ישירות בפער קטן יותר במידת הדתיות בין אשכנזים למזרחיים ילידי ישראל בהשוואה להבדל בין אשכנזים למזרחיים שנולדו מחוץ לישראל

(Yuchtman-Yaar, 2005), ובצמצום הפער העדתי בפעילויות הפנאי כמו תיאטרון, בידור ומפגשים חברתיים (האז, 1998).

גם ההרכב לפי מוצא בעיירות הפיתוח נעשה דומה יותר ליישובים יהודיים אחרים בין השנים 1961–2019, בעיקר בשל ירידת חלקם של מזרחיים בעיירות הפיתוח בעקבות גל העלייה שהחל בשנת 1990 (לוח 13). לא ניתן לתלות את השיפור במצבן היחסי של עיירות הפיתוח בהתגוונות האוכלוסייה לפי מוצא, כי המחקר מראה ירידה בדירוג הכלכלי-חברתי של יישובים שקלטו יותר עולים. אפילו בתוך קבוצת עיירות הפיתוח, המיקום הכלכלי-חברתי של עיירת פיתוח הידרדר אם קלטה יותר עולים. יתרה מזאת, המוביליות הכלכלית של עיירות פיתוח מתרחשת גם בשנים 1961–1983 ללא שחל שינוי משמעותי בשיעור המזרחיים בעיירות הפיתוח. גם במבט פנימי על עיירות פיתוח ששיפרו את מצבן לעומת כאלו שלא – לא התפתח לאורך שנים הבדל בולט לעין בשיעור המזרחיים בין שתי קבוצות אלה של עיירות פיתוח (לוח 14).

הממצא שלפיו נרשמה התכנסות מוחלטת (בלתי מותנית במאפייני היישוב) מרמזת כי מדיניות אזורית הייתה בעלת תרומה קטנה מאוד למוביליות הכלכלית של עיירות פיתוח. החוק לעידוד השקעות הון היה גולת הכותרת של המדיניות האזורית. מפעלי תעשייה שהוקמו בעידוד הממשלה במסגרת חוק עידוד השקעות הון לא היו קשורים לחומרי גלם מקומיים, ולא נולדו בשל קרבה לשוק או בשל ריבוי אנשי מקצוע מתאימים. הבסיס הכלכלי היה מענק ממשלתי להון למפעלים בודדים או מפעל יחיד שמעסיק מאות תושבים ללא גיוון ועם סיכון ותלות גדולה של היישוב במשקיע בודד. הבסיס הכלכלי הרעוע הביא לפתיחה וסגירה של מפעלים, ותנודתיות בתעסוקה. לכן, אין זה מפתיע כי רבים מן המחקרים הגיעו למסקנות עגומות לגבי אפקטיביות החוק לעידוד השקעות הון. היו עוד רכיבים למדיניות אזורית כמו פרויקט בנה ביתך ושיקום שכונות, אבל אלה היו זריקות עידוד חולפות ומוגבלות בתקציבן שלא היה בכוחן לחולל שינוי כלכלי ארוך טווח.

מקורות

אגוזי מ' (1978), "ההרכב החברתי-כלכלי של יישובים ואזורים סטטיסטיים בישראל על-פי מפקד האוכלוסין והדיר 1972", משרד החינוך והתרבות, ירושלים.

איילון ח' (2008), "מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה", סוציולוגיה ישראלית: כתב-עת לחקר החברה הישראלית 10(1), 33–60.

אלוני צ' וקריל ז' (2017), "מוביליות בין-דורית בשכר בישראל – השוואה בינלאומית ובין קבוצות אוכלוסייה", אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר, ירושלים.

אפרת א' (1987), עיירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד?, תל אביב.

בולוטין-צ'אצ'אשווילי ס', שביט י' ואיילון ח' (2002), "התרחבות ההשכלה הגבוהה והשלכותיה הריבודיות בישראל 1980–1996", סוציולוגיה ישראלית: כתב-עת לחקר החברה הישראלית 2, 317–345.

בן טוביה ש', דייצ'ב י' ודור י' (1988), "אפיון הרשויות המקומיות לפי הרמה הכלכלית של האוכלוסייה ב-1983", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

בץ כ' וקריל ז' (2022), "הקשר בין מקום המגורים והמוביליות הבין דורית בשכר", אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר, ירושלים.

ברוידא ק' ונבון ג' (2007), "הגירה פנימית בישראל", הרבעון לכלכלה 54(2), 229–288.

גורדון ג', פלוג ק' וקנת-פורטל ר' (2022), "מוביליות בין דורית בישראל: האם הפערים מצטמצמים מדור לדור", המכון הישראלי לדמוקרטיה.

דהן מ' (2013), "האם כור ההיתוך הצליח בשדה הכלכלי?" הרבעון לכלכלה 60, 107–152.

דהן מ' (2020), "אי השוויון בהכנסות בישראל: התפתחות יחודית", בן בסט א', גרונאו ר' וזוסמן א' (עורכים), אורות וצללים בכלכלת השוק: המשק הישראלי 1995–2015, תל אביב.

דהן מ' (2023), "פער ההצבעה לכנסת בין מזרחיים לאשכנזים", הרבעון לכלכלה 67, 89–136.

האז ה' (1998), "תרבות הפנאי בישראל", פנים 10, 107–139.

הלר א' (2020), "ניידות בין דורית בישראל", מחקר לדיון 134, המוסד לביטוח לאומי.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מפקד אוכלוסין 1961, פרסום מספר 18, ספר היישובים - חלק IV.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מפקד אוכלוסין 1972, פרסום 11.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי 1958, לוח 28.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי 1980, לוח כב/3.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי 1981, לוח ג/22.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1987), "אפיון יחידות גיאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה הכלכלית של האוכלוסייה", פרסומי מפקד האוכלוסין והדיוור 1983, מס' 15.

יוסטמן מ' וספיבק א' (2001), "דינמיקה סוציו-כלכלית של רשויות מקומיות", הרבעון לכלכלה 48, 572–606.

כהן י' (1967), "תחומי השפעה מסחריים של היישובים העירוניים במישור החוף הדרומי של ישראל", בעיות בפיתוח אזורי 4, המרכז לחקר ההתיישבות, רחובות.

ליפשיץ ג' (1984), "העלייה של שנות ה-50 כרקע להיווצרות הפער הבין אזורי בישראל", אופקים בגיאוגרפיה 12–11, 145–163.

ליפשיץ ג' (1990), ערי פיתוח-בסיס חדש לתכנון מדיניות, מכון ירושלים לחקר ישראל.

משרד העבודה והרווחה (1978), פרופיל חברתי של יישובים בישראל.

נאור ג' (1973), "סווג ערי פיתוח", עיר ואזור 2, 81–84.

עמירן ד' ושחר א' (1975), "הגיאוגרפיה העירונית של אופקים", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל ה, 150–167.

פטנקין ד' (1959), המשק הישראלי בעשור הראשון, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים.

קיפניס ב' (1972), "קשרי גומלין בין עיר חדשה ואזור כבסיס להתפתחות של העיר", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שוורץ ד' (1986), "תרומת התמריצים הממשלתיים הישירים לפתרון בעיות התעסוקה באופקים", הרבעון לכלכלה 33, 555–563.

שוורץ ד' (1988), "השפעת חוק עידוד השקעות הון על ההשקעות בתעשייה בערי הפיתוח", עיונים בכלכלה 1988, 227–250.

Arellano-Bover J. and San S. (2024), "The Role of Firms and Job Mobility in the Assimilation of Immigrants: Former Soviet Union Jews in Israel 1990-2019", CESifo Working Paper No. 11177.

Barro R. J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics* 106(2), 407–443.

Barro R. J. (2012), "Convergence and Modernization Revisited", NBER wp18295.

- Barro R. J. and Sala-i-Martin X. (1992), "Convergence", *Journal of Political Economy* 100(2), 223–251.
- Beenstock M. and Felsenstein D. (2007), "Mobility and Mean Reversion in the Dynamics of Regional Inequality", *International Regional Science Review* 30(4), 335–361.
- Benabou R. (1996), "Equity and Efficiency in Human Capital Investment: The Local Connection", *Review of Economic Studies* 63(2), 237–264.
- Cartone A., Postiglione P. and Hewings G. (2021), "Does Economic Convergence Hold? A Spatial Quantile Analysis on European Regions", *Economic Modelling* 95, 408–417.
- Chetty R., Hendren N., Kline P. and Saez E. (2014), "Where is the Land of Opportunity? The Geography of Intergenerational Mobility in the United States", *Quarterly Journal of Economics* 129(4), 1553–1623.
- Chetty R., Grusky D., Hell M., Hendren N., Manduca R. and Narang J. (2017), "The Fading American Dream: Trends in Absolute Income Mobility Since 1940", *Science* 356(6336), 398–406.
- Chetty R. and Hendren N. (2018), "The Impacts of Neighborhoods on Intergenerational Mobility I: Childhood Exposure Effects", *The Quarterly Journal of Economics* 133(3), 1107–1162.
- Chetty R., Hendren N., Jones M. R. and Porter S. R. (2020), "Race and Economic Opportunity in the United States: An Intergenerational Perspective", *Quarterly Journal of Economics* 135(2), 711–783.
- Corak M. (2020), "The Canadian Geography of Intergenerational Income Mobility", *Economic Journal* 130(631), 2134–2174.
- Glaeser E. L., Scheinkman J. and Shleifer A. (1995), "Economic Growth in a Cross-Section of Cities", *Journal of Monetary Economics* 36(1), 117–143.
- Güell M., Pellizzari M., Pica G. and Rodríguez M. J. V. (2018), "Correlating Social Mobility and Economic Outcomes", *Economic Journal* 128(612), F353–F403.
- Heidrich S. (2017), "Intergenerational Mobility in Sweden: A Regional Perspective", *Journal of Population Economics* 30(4), 1241–1280.
- Jankiewicz M. (2024), "Economic Convergence in the European Union at the Regional Level with Particular Attention to the Impact of the COVID-19 Pandemic – A Spatio-Temporal Approach", *Bulletin of Geography, Socio-Economic Series* 63, 65–74.
- Johnson P. and Papageorgiou C. (2020), "What Remains of Cross-Country Convergence?", *Journal of Economic Literature* 58(1), 129–175.

- Kremer M., Willis J. and You Y. (2022), "Converging to Convergence", *NBER Macroeconomics Annual* 36(1), 337–412.
- Mankiw N. G., Romer D. and Weil D. N. (1992), "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics* 107(2), 407–437.
- Peres Y. and Katz R. (1981), "Stability and Centrality: The Nuclear Family in Modern Israel", *Social Forces* 59(3), 687–704.
- Portnov B. A. and Erell E. (2004), "Interregional Inequalities in Israel, 1948–1995: Divergence or Convergence?", *Socio-Economic Planning Sciences* 38(4), 255–289.
- Pritchett L. (1997), "Divergence, Big Time", *Journal of Economic Perspectives* 11(3), 3–17.
- Young A. T., Higgins M. J. and Levy D. (2008), "Sigma Convergence Versus Beta Convergence: Evidence from US County-Level Data", *Journal of Money, Credit and Banking* 40(5), 1083–1093.
- Yuchtman-Yaar E. (2005), "Continuity and Change in Israeli Society: The Test of the Melting Pot", *Israel Studies* 10(2), 91–128.

לוח 1: המתאם בין דירוג כלכלי-חברתי לדירוג לפי גיל חציוני והשכלה

מתאם	מספר יישובים	
1.00	90	1961
0.92	93	1972
0.94	150	1983
0.87	186	1995
0.91	199	2008
0.93	255	2019

לוח 2: יישובים לפי שיעור מזרחיים בשנת 1961

שמות יישובים	מספר יישובים	שיעור מזרחיים
כפר שמריהו, סביון, מזכרת בתיה, נוף הגליל, יסוד המעלה, קריית מוצקין, מטולה, גבעתיים, חיפה	9	0%–17%
קריית ביאליק, קריית טבעון, ראש פינה, תל אביב, רמת ישי, אזור, נהריה, רכסים, רמת גן	9	18%–32%
אבן יהודה, נשר, פרדס חנה, גבעת שמואל, בני ברק, חולון, בת ים, נתניה, חדרה	9	32%–38%
ראשון לציון, רחובות, כפר תבור, רעננה, כפר סבא, קריית ים, הרצליה, פתח תקווה, אילת	9	38%–43%
קריית אתא, רמת השרון, ירושלים, הוד השרון, מצפה רמון, עפולה, גדרה, זכרון יעקב, גני תקווה	9	44%–53%
עכו, קריית אונו, צפת, יוקנעם עילית, נס ציונה, בנימינה, לוד, באר יעקב, באר שבע	9	53%–61%
יהוד, רמלה, מגדל, קריית גת, תל מונד	5	61%–66%
אור עקיבא, טירת כרמל, יבנאל, בית דגן, קריית שמונה, אשדוד, כפר יונה	7	67%–74%
קדימה, טבריה, מגדל העמק, דימונה, גן יבנה, בית שמש, יבנה, בית שאן, פרדסיה	9	75%–83%
חצור, ירוחם, קריית עקרון, אופקים, קריית מלאכי, שדרות, שלומי, מעלות, אשקלון	9	84%–95%
אור יהודה, מבשרת ציון, בני ע"ש, נתיבות, אליכין, ראש העין	6	96%–99%

הערה: טווחי שיעור מזרחיים נבחרו כדי ליצור התפלגות אחידה ככל האפשר. לנוחות הקוראים, שיעור מזרחיים הוא מספר מעוגל.

לוח 3: מוביליות כלכלית-חברתית מוחלטת ויחסית של עיירות פיתוח

מוביליות יחסית		מוביליות מוחלטת										
לוג הכנסה בעיירות פיתוח יחסית לשאר היישובים	אחוזון כלכלי- חברתי בעיירות פיתוח	גיל חציוני		אחוז בעלי 0 עד 8 שנות לימוד		אחוז בעלי תעודת בגרות		אחוז בעלי תואר אקדמי		גודל אוכלוסיית היישוב		
		שאר היישובים	עיירות פיתוח	שאר היישובים	עיירות פיתוח	שאר היישובים	עיירות פיתוח	שאר היישו בים	עיירות פיתוח	שאר היישובים	עיירות פיתוח	
--	19%	26	18	59%	79%	--	--	6%	2%	26,462	5,732	1961
0.940	19%	25	19	45%	63%	11%	4%	4%	1%	36,629	10,126	1972
0.948	23%	26	23	28%	40%	14%	10%	9%	3%	45,360	12,934	1983
0.965	30%	30	26	16%	21%	18%	15%	16%	10%	58,730	20,699	1995
0.966	32%	32	29	7%	10%	24%	24%	27%	17%	71,273	29,306	2008
0.977	36%	34	31	5%	6%	20%	20%	34%	27%	84,391	36,483	2019

הערה: אחוז בעלי תעודת הבגרות חושב בשנת 2022 ולא בשנת 2019.

לוח 4: מוביליות כלכלית של עיירות הפיתוח לפי מיקומן בדירוג כלכלי-חברתי

2019	2008	1995	1983	1972	1961	
14	12	12	6	5	3	עיירות פיתוח מעל 31 התחתונים בדירוג
8	7	6	3	0	0	מזה: עיירות פיתוח מעל חציון הדירוג
2	0	1	0	0	0	מזה: עיירות פיתוח בשני העשירונים העליונים
93	93	93	87	93	90	סך הרשויות המקומיות היהודיות שדורגו

1. הדירוג הכלכלי-חברתי ב-1961 חושב לפי ממוצע דירוג לפי גיל חציוני ודירוג לפי חציון שנות הלימוד. לפי דירוג זה, שלוש עיירות פיתוח היו מעל 31 המקומות הנמוכים ביותר: טבריה (33), אשדוד (38) ויבנאל (45). כרמיאל, ערד ועומר לא דורגו בשנת 1961 כי עדיין לא קמו או התגבשו כיישוב, ולכן רשימת היישובים המדורגים היא 90 (אף אחד מיישובים אלה אינו עיירת פיתוח לפי ההגדרה במחקר זה).

2. בשנת 1983 לא דורגו היישובים יסוד המעלה, כפר תבור ומטולה וכן שתי עיירות פיתוח (בני ע"ש ופרדסיה), ולכן רשימת היישובים המדורגים היא 87.

לוח 5: רשימת עיירות פיתוח מעל 31 המקומות הנמוכים ביותר לפי דירוג כלכלי-חברתי

המספר לפני שם היישוב מייצג את המיקום בדירוג, שנע בין 1 (הנמוך ביותר) ל-93 (הגבוה ביותר)

1961	1972	1983	1995	2008	2019
33 טבריה	32 אשקלון	32 קריית שמונה	32 אשדוד	33 מגדל העמק	33 טירת כרמל
38 אשדוד	35 מגדל העמק	36 גן יבנה	33 מעלות	35 בני ע"ש	34 בני ע"ש
45 יבנאל	36 טירת כרמל	38 אשדוד	34 בית שמש	37 שלומי	35 אור יהודה
	43 יבנאל	47 אליכין	43 יבנאל	42 יבנה	36 קריית עקרון
	44 אשדוד	54 יבנאל	45 גן יבנה	44 אליכין	41 שלומי
		56 מבשרת ציון	46 בני ע"ש	48 ראש העין	46 אליכין
			47 אליכין	50 גן יבנה	50 יבנה
			48 יבנה	56 פרדסיה	52 בית דגן
			51 קדימה	67 כפר יונה	60 גן יבנה
			62 ראש העין	68 בית דגן	62 ראש העין
			73 פרדסיה	69 קדימה צורן	63 כפר יונה
			84 מבשרת ציון	72 מבשרת ציון	71 מבשרת ציון
					77 קדימה צורן
					85 פרדסיה
3	5	6	12	12	14

לוח 6: רשימת היישובים שתפסו את מקומן של עיירות הפיתוח בתחתית הדירוג

המספר לפני שם היישוב מייצג את המיקום בדירוג, שנע בין 1 (הנמוך ביותר) ל-93 (הגבוה ביותר)

1961	1972	1983	1995	2008	2019
26 מגדל	25 קריית גת	9 רמלה	6 מצפה רמון	1 רכסים	1 רכסים
29 תל מונד	26 יוקנעם עילית	12 לוד	9 בני ברק	2 בני ברק	2 בני ברק
30 רמלה	29 מגדל	19 עכו	10 רכסים	8 רמלה	4 צפת
	30 תל מונד	21 רכסים	11 קריית גת	9 צפת	6 ירושלים
	31 רמלה	22 תל מונד	12 עכו	12 עכו	7 מצפה רמון
		25 באר יעקב	16 רמלה	13 קריית גת	9 ערד
		30 קריית גת	22 צפת	15 ירושלים	13 לוד
		31 פרדס חנה-כרכור	24 מגדל	17 מצפה רמון	16 קריית גת
			25 לוד	20 לוד	17 עכו
			28 באר יעקב	27 עפולה	18 רמלה
			29 באר שבע	28 בת ים	22 עפולה
			30 עפולה	29 נוף הגליל	24 נוף הגליל
					25 קריית ים
					26 בת ים

3	5	8	12	12	14
---	---	---	----	----	----

לוח 7: אמידת אי-מוביליות כלכלית של יישובים

המשתנה התלוי: אחוזון כלכלי-חברתי בשנת 2019

(6)	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
					1-0.2*** (0.06)	עיר פיתוח
				42-0.*** (0.11)		שיעור מזרחיים 61
			0.37*** (0.10)			אחוזון כלכלי-חברתי 61
		0.34 (0.18)				לוג חציון שנות הלימוד 61
	1.14*** (0.29)					לוג גיל חציוני 61
-0.07 (0.05)						לוג גודל האוכלוסייה 61
0.78*** (0.18)	-1.03** (0.39)	0.19 (0.15)	0.32*** (0.06)	730.*** (0.06)	0.58*** (0.03)	קבוע
90	90	75	90	09	93	מספר תצפיות
0.03	0.15	0.05	0.14	50.1	0.12	R ²

הערה: הכוכביות מציינות את דרגת המובהקות: 0.05, * 0.01, ** 0.001, *** בסוגריים מופיעה סטיית התקן.

לוח 8: אמידת התכנסות מוחלטת ומותנית

המשתנה התלוי: השינוי באחוזון כלכלי-חברתי בין השנים 1961 ל-2019

(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
-0.88*** (0.15)	-0.74*** (0.10)	-0.63*** (0.10)			אחוזון כלכלי-חברתי 1961
(0.09)-0.12			0.27** (0.08)	0.27*** (0.07)	עיר פיתוח
-0.16***	-0.16***		-0.12**		לוג מרחק מתל אביב

(0.04)	(0.04)		(0.04)		
-1.21*	-1.14		(0.69)-0.87		אחוז חרדים, 1961
(0.59)	(0.59)				
-3.30	-3.48		(2.34)-3.52		אחוז עולי ברה"מ, 1970–1972
(1.98)	(1.98)				
0.14	0.14		(0.20) 0.22		גיוון אתני 1961: הרכב ילידי חו"ל לפי ארץ לידה עיקרית
(0.17)	(0.17)				
0.73***	0.64***	0.32***	0.07	-0.09*	קבוע
(0.13)	(0.11)	(0.06)	(0.08)	(0.04)	
90	90	90	90	90	מספר תצפיות
0.49	0.48	0.32	0.27	0.16	R ²

הערה: הכוכביות מציינות את דרגת המובהקות: 0.05, * 0.01, ** 0.001, ***. בסוגריים מופיעה סטיית התקן.

לוח 9: ניתוח רגישות של המקדמים, לפי תת-תקופה

המשתנה התלוי: השינוי באחוזון כלכלי-חברתי לאורך תת-התקופה הנבחרת

קבוע	לוג מרחק מגבול מחוז תל אביב	אחוזון כלכלי-חברתי בשנת ההתחלה: לאחר פיקוח על מרחק מתל אביב	אחוזון כלכלי-חברתי בשנת ההתחלה: ללא משתני בקרה	
0.58*** (0.08)	0.15*** (0.04)	0.75*** (0.09)	-0.63*** (0.10)	1961–2019
0.48*** (0.08)	-0.13*** (0.04)	0.6*** (0.09)	-0.51*** (0.09)	1961–2008
0.38*** (0.07)	-0.10** (0.03)	0.8*** (0.09)	-0.40*** (0.09)	1961–1995
0.19** (0.06)	-0.05 (0.03)	0.7*** (0.07)	-0.23** (0.07)	1961–1983
0.04 (0.03)	-0.01 (0.02)	0.9* (0.04)	-0.08* (0.04)	1961–1972
0.58*** (0.08)	-0.15*** (0.04)	0.7*** (0.09)	-0.63*** (0.10)	1972–2019
0.48***	-0.15***	0.58***	-0.46***	1983–2019

(0.08)	(0.03)	(0.09)	(0.09)	
0.18**	-0.06*	**21-0.	-0.15**	1995–2019
(0.05)	(0.02)	(0.06)	(0.05)	
0.07*	-0.02	-0.07*	-0.04	2008–2019
(0.03)	(0.01)	(0.03)	(0.03)	

הערות:

1. הכוכביות מציינות את דרגת המובהקות: 0.05, * 0.01, ** 0.001, *** בסוגריים מופיעה סטיית התקן.
2. העמודה הימנית ביותר בלוח מציגה אומדני רגרסיות המקבילים למקדם התכנסות מוחלטת המוצג בעמודה 3 של לוח 8. שלוש העמודות השמאליות בלוח מציגות רגרסיות שכוללות פיקוח על לוג המרחק מתל אביב עבור תת-תקופות של התקופה הנחקרת.
3. העיבודים מתייחסים ל-90 יישובי המחקר שהיו קיימים בשנת 1961.

לוח 10: אמידת התכנסות מוחלטת ומותנית, אחוז מזרחיים במקום עיירת פיתוח
המשתנה התלוי: השינוי באחוזון כלכלי-חברתי בין השנים 1961 ל-2019

(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
-1.24*** (0.09)	-0.75*** (0.09)	-0.63*** (0.10)			אחוזון כלכלי-חברתי 1961
-0.57* (0.29)			0.69*** (0.11)	0.62*** (0.11)	אחוז מזרחיים
-0.17*** (0.04)	-0.15*** (0.04)		-0.12** (0.04)		לוג מרחק מתל אביב
1.17*** (0.30)	0.58*** (0.08)	0.32*** (0.06)	-0.21** (0.08)	-0.33*** (0.07)	קבוע
90	90	90	90	90	מספר תצפיות
0.46	0.44	0.32	0.32	0.25	R ²

הערה: הכוכביות מציינות את דרגת המובהקות: 0.05, * 0.01, ** 0.001, ***. בסוגריים מופיעה סטיית התקן.

לוח 11: אמידת התכנסות מוחלטת ומותנית, לוג הכנסה במקום אחוזון כלכלי
המשתנה התלוי: השינוי בלוג ההכנסה בין השנים 1972 ל-2019

(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
-0.74*** (0.19)	-0.72*** (0.10)	-0.60*** (0.10)			לוג הכנסה, 1972
			0.15*** (0.03)	0.12*** (0.03)	עיר פיתוח
-0.07*** (0.02)	-0.07*** (0.02)		-0.05** (0.02)		לוג מרחק מתל אביב
-0.01 (0.08)					אחוזון השכלה 1972
0.14* (0.07)					אחוזון גיל חציוני 1972
-0.09*** (0.02)					לוג גודל יישוב 1972

קבוע	0.28*** (0.02)	0.35*** (0.03)	2.44*** (0.36)	2.91*** (0.36)	3.32*** (0.64)
מספר תצפיות	78	78	78	78	78
R ²	0.17	0.24	0.31	0.42	0.54

הערה: הכוכביות מציינות את דרגת המובהקות: 0.05, * 0.01, ** 0.001, ***. בסוגריים מופיעה סטיית התקן.

לוח 12: אמידת התכנסות מוחלטת ומותנית, כולל אינטראקציות
המשתנה התלוי: השינוי באחוזון כלכלי-חברתי בין השנים 1961 ל-2019

	(1)	(2)	(3)
אחוזון כלכלי-חברתי 1961	-0.63*** (0.10)	-0.69*** (0.18)	-1.09*** (0.21)
עיר פיתוח		0.03 (0.15)	
עיר פיתוח x אחוזון כלכלי 1961		-0.50 (0.44)	
לוג מרחק מתל אביב			-0.31** (0.09)
לוג מרחק מת"א x אחוזון כלכלי 1961			0.24 (0.13)
קבוע	0.32*** (0.06)	0.37** (0.12)	0.82*** (0.15)
מספר תצפיות	90	90	90
R ²	0.32	0.34	0.46

הערה: הכוכביות מציינות את דרגת המובהקות: 0.05, * 0.01, ** 0.001, ***. בסוגריים מופיעה סטיית התקן.

לוח 13: מאפיינים דמוגרפיים וגאוגרפיים של היישובים

	אחוז יוצאי אסיה ואפריקה		אחוז המצביעים למפלגות החרדיות		אחוזי עולי שנות התשעים		מרחק מתל אביב (קילומטרים)	
	עירונית	שאר היישובים	עירונית	שאר היישובים	עירונית	שאר היישובים	עירונית	שאר היישובים
1961	84%	39%	3.0%	3.1%				
1972	87%	52%	5.7%	3.3%				

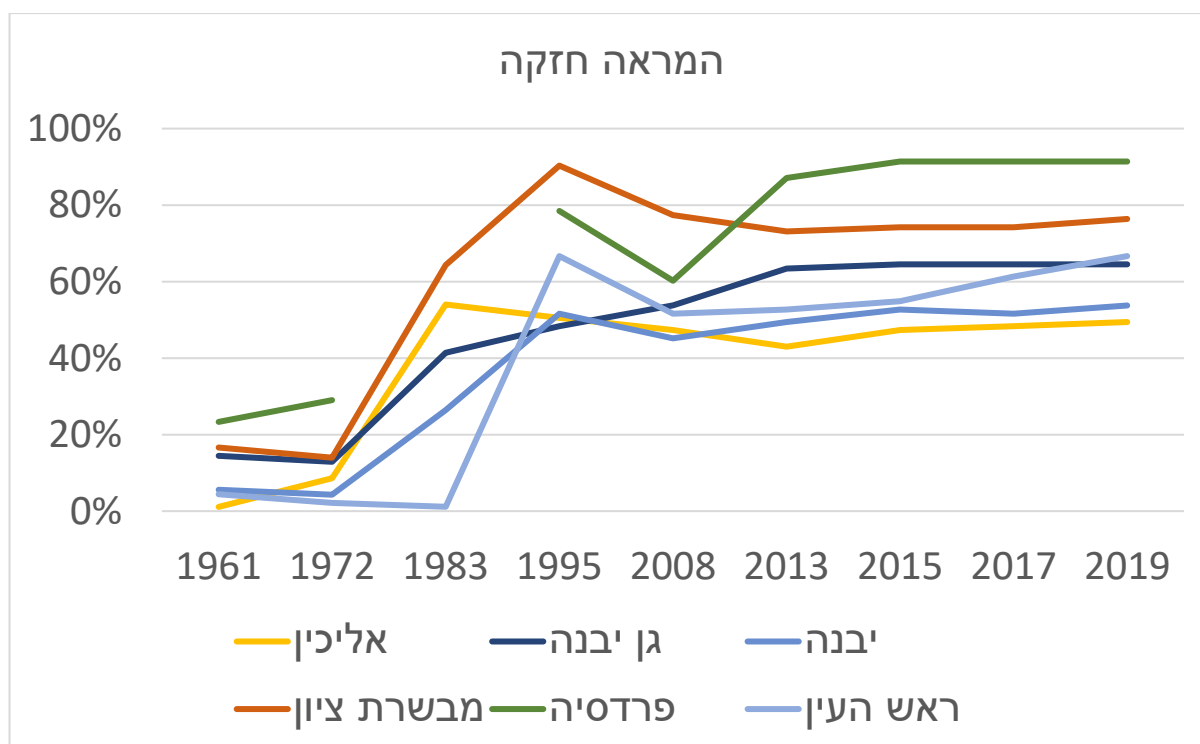
				4.0%	6.5%	53%	84%	1983
		11.9%	16.9%	11.0%	18.7%	46%	65%	1995
		14.8%	17.0%	10.5%	18.4%	44%	59%	2008
54	62	14.7%	14.9%	10.5%	18.0%	46%	64%	2019

הערה: רשימת היישובים אינה קבועה, ולכן השינויים לאורך השנים מושפעים מכך. נתוני הבחירות לשנת 2019 מבוססים על סבב הבחירות השני.

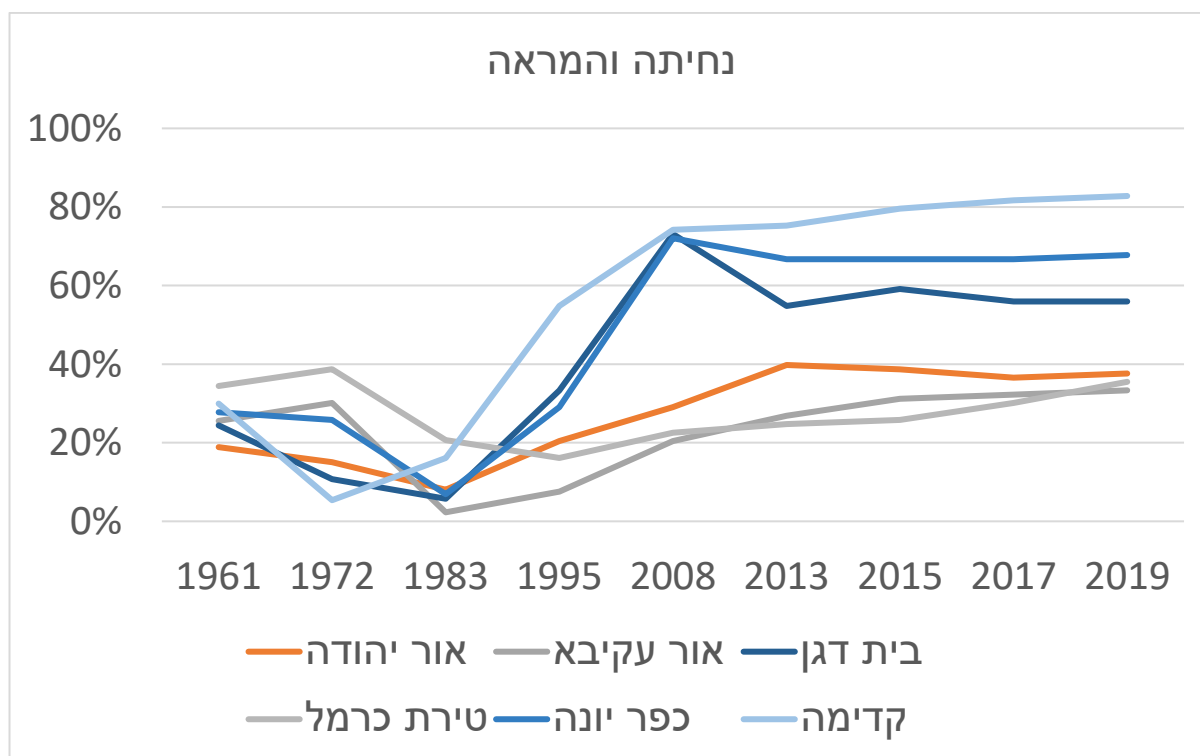
לוח 14: מאפיינים דמוגרפיים וגאוגרפיים של עיירות פיתוח שעלו לעומת אלו שנשארו

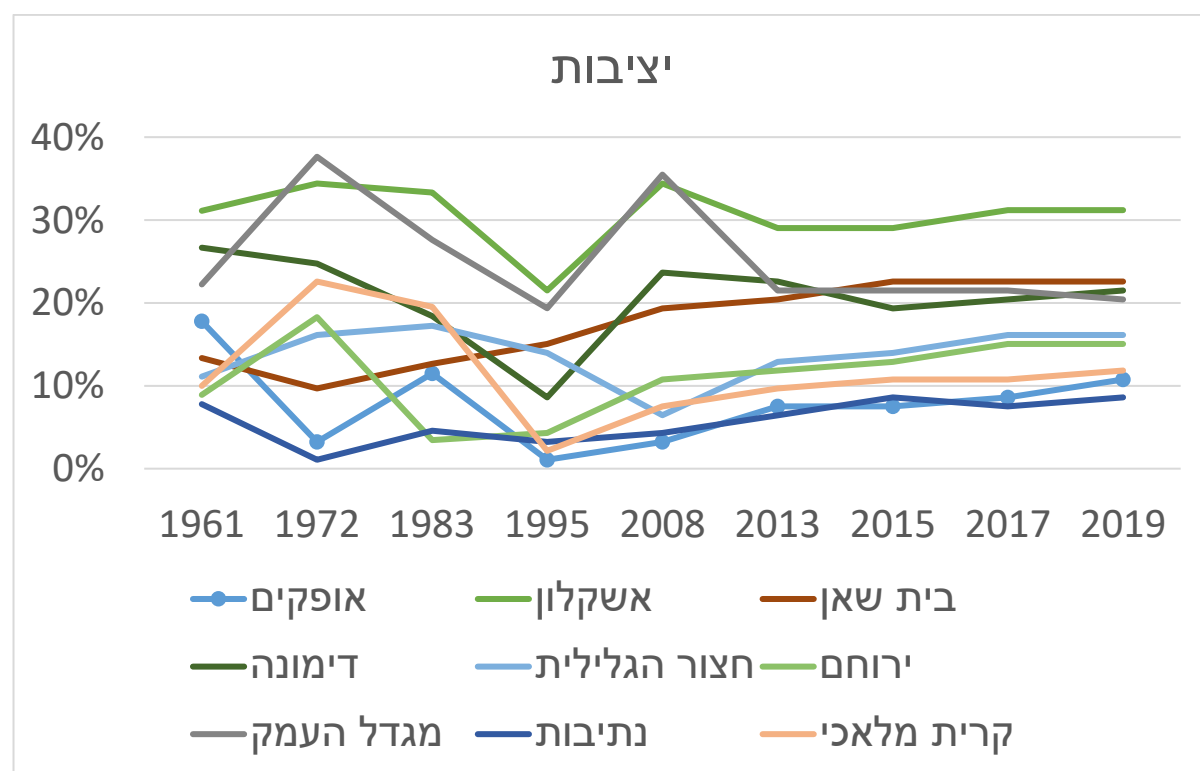
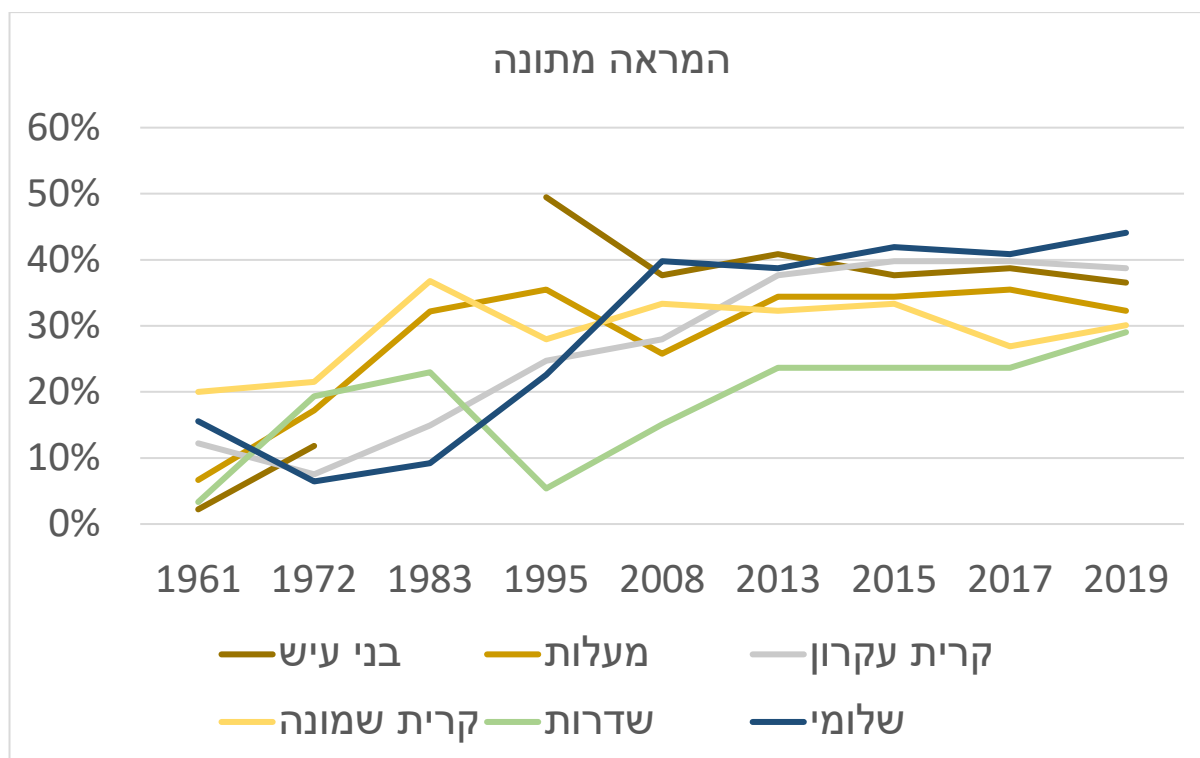
אביב	מתל	מרחק (קילומטרים)	אחוזי עולי שנות התשעים		אחוז המצביעים למפלגות החרדיות		אחוז יוצאי אסיה ואפריקה	
			עיירות פיתוח מוביליות	עיירות פיתוח לא- מוביליות	עיירות פיתוח מוביליות	עיירות פיתוח לא- מוביליות	עיירות פיתוח מוביליות	עיירות פיתוח לא- מוביליות
					2.0%	4.3%	82.4%	85.9%
					5.5%	6.0%	84.9%	90.4%
					6.9%	6.1%	83.0%	85.9%
			21.0%	12.0%	22.5%	14.1%	62.0%	69.0%
			20.6%	12.5%	23.7%	12.0%	57.9%	60.8%
88	30		17.5%	11.6%	20.6%	7.2%	61.6%	67.2%

הערה: ישנן 14 עיירות פיתוח מוביליות ו-17 לא-מוביליות. עיירת פיתוח מוגדרת מובילית אם בשנת 2019 היא נמצאת מעל 31 המקומות הנמוכים ביותר בדירוג. רשימת היישובים אינה קבועה, ולכן השינויים לאורך השנים מושפעים מכך.

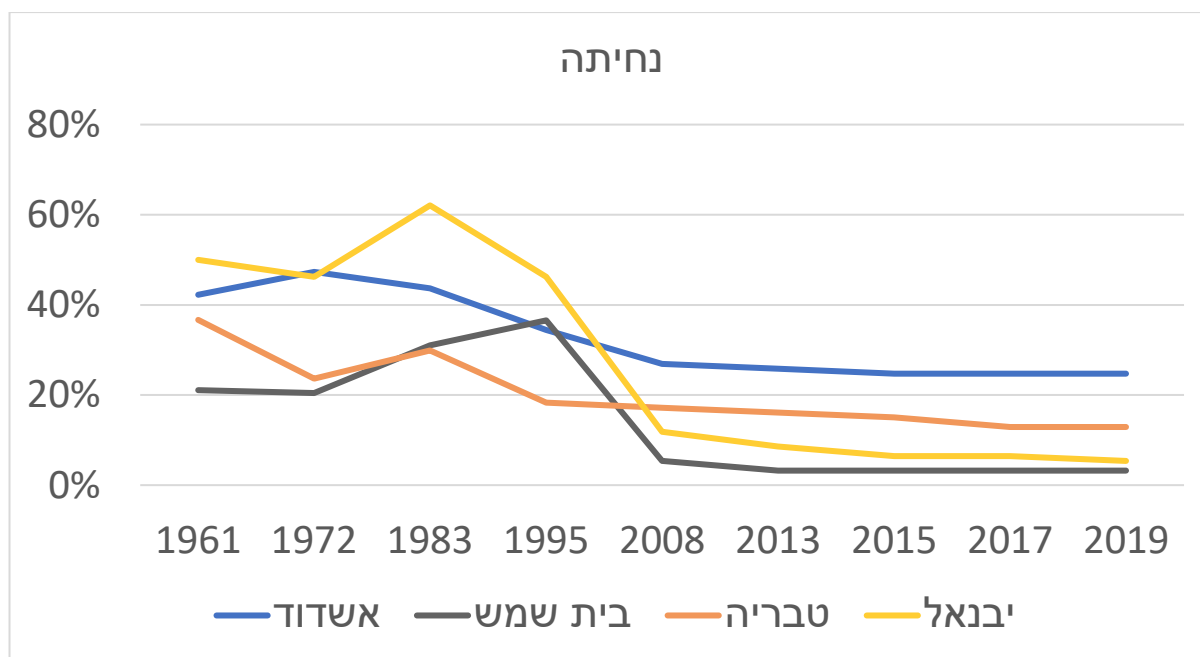

הסבר: איור זה מציג התפתחות של קבוצה נבחרת של עיירות פיתוח בשנים 1961 עד 2019 לפי אחוזון כלכלי-חברתי (הציר האנכי).

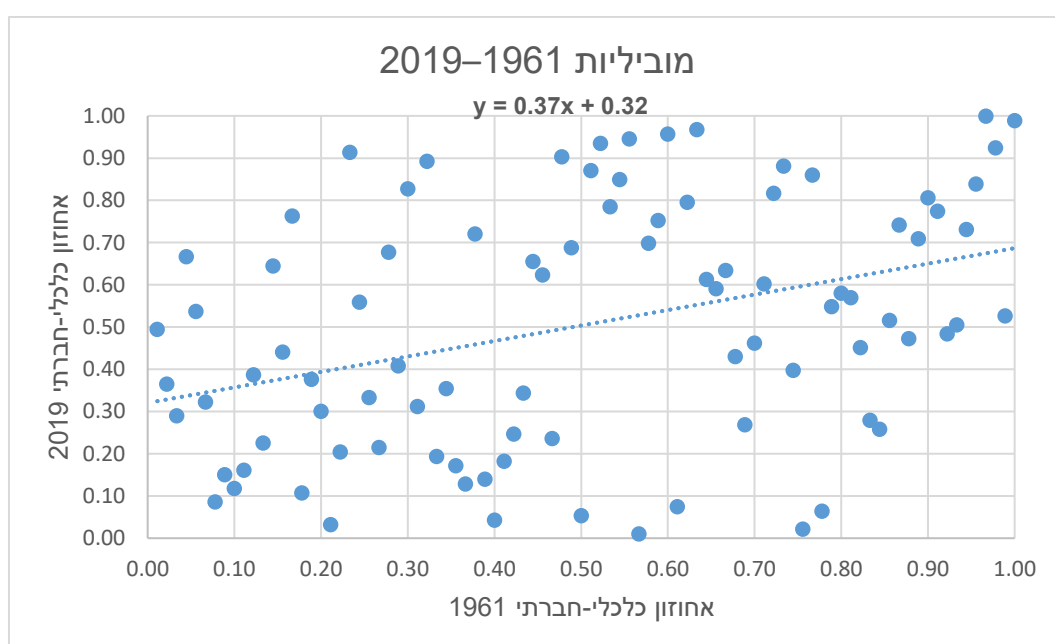

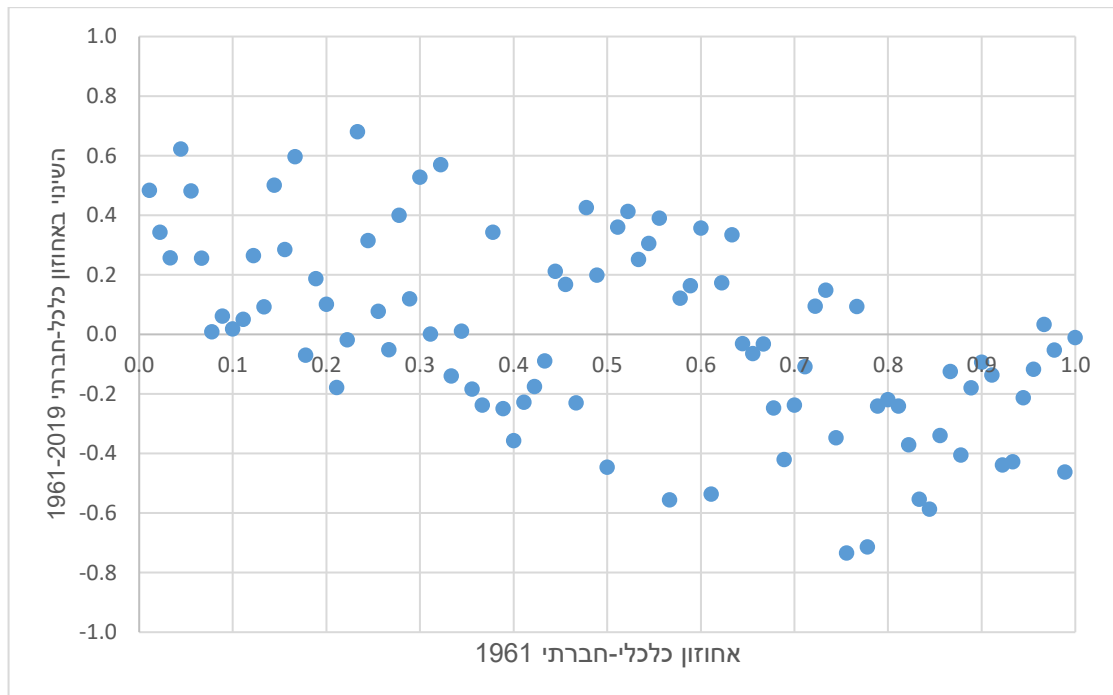
איור 1 (המשך)

איור 2

איור 3: התכנסות בלתי מותנית

לוח נספח 1: רשימת היישובים ב-31 המקומות הנמוכים ביותר בדירוג הכלכלי-חברתי
 המספר לפני שם היישוב מייצג את המיקום בדירוג, שנע בין 1 (הנמוך ביותר) ל-31 (הגבוה ביותר)

דירוג	1961	1972	1983	1995	2008	2019
1	אליכין	נתיבות	ראש העין	אופקים	רכסים	רכסים
2	בני ע"ש	ראש העין	אור עקיבא	קריית מלאכי	בני ברק	בני ברק
3	שדרות	אופקים	ירוחם	נתיבות	אופקים	בית שמש
4	ראש העין	יבנה	נתיבות	ירוחם	נתיבות	צפת
5	יבנה	קדימה-צורן	בית דגן	שדרות	בית שמש	יבנאל
6	מעלות-תרשיחא	שלומי	כפר יונה	מצפה רמון	חצור הגלילית	ירושלים
7	נתיבות	קריית עקרון	אור יהודה	אור עקיבא	קריית מלאכי	מצפה רמון
8	ירוחם	אליכין	שלומי	דימונה	רמלה	נתיבות
9	קריית מלאכי	בית שאן	רמלה	בני ברק	צפת	ערד
10	חצור הגלילית	בית דגן	אופקים	רכסים	ירוחם	אופקים
11	קריית עקרון	בני ע"ש	בית שאן	קריית גת	יבנאל	קריית מלאכי
12	בית שאן	גן יבנה	לוד	עכו	עכו	טבריה
13	גן יבנה	מבשרת ציון	קריית עקרון	חצור הגלילית	קריית גת	לוד
14	שלומי	אור יהודה	קדימה-צורן	בית שאן	שדרות	ירוחם
15	מבשרת ציון	חצור הגלילית	חצור הגלילית	טירת כרמל	ירושלים	חצור הגלילית
16	אופקים	מעלות-תרשיחא	דימונה	רמלה	טבריה	קריית גת
17	אור יהודה	ירוחם	קריית מלאכי	טבריה	מצפה רמון	עכו
18	קריית שמונה	שדרות	טירת כרמל	מגדל העמק	בית שאן	רמלה
19	בית שמש	בית שמש	עכו	אור יהודה	אור עקיבא	מגדל העמק
20	מגדל העמק	קריית שמונה	שדרות	אשקלון	לוד	דימונה
21	פרדסיה	קריית מלאכי	רכסים	שלומי	טירת כרמל	בית שאן
22	בית דגן	טבריה	תל מונד	צפת	דימונה	עפולה
23	אור עקיבא	דימונה	יבנה	קריית עקרון	מעלות-תרשיחא	אשדוד
24	דימונה	כפר יונה	מגדל העמק	מגדל	אשדוד	נוף הגליל
25	כפר יונה	קריית גת	באר יעקב	לוד	קריית עקרון	קריית ים
26	מגדל	יקנעם עילית	טבריה	קריית שמונה	אור יהודה	בת ים
27	קדימה-צורן	פרדסיה	בית שמש	כפר יונה	עפולה	שדרות
28	אשקלון	אור עקיבא	מעלות-תרשיחא	באר יעקב	בת ים	קריית שמונה
29	תל מונד	מגדל	אשקלון	באר שבע	נוף הגליל	אשקלון
30	רמלה	תל מונד	קריית גת	עפולה	קריית שמונה	מעלות-תרשיחא
31	טירת כרמל	רמלה	פרדס חנה-כרכור	בית דגן	אשקלון	אור עקיבא